UNIVERSITATEA *Al. I. CUZA* IAŞI
FACULTATEA DE ISTORIE
ÎNVĂŢĂMÂNT LA DISTANŢĂ

ISTORIA BIZANŢULUI

AUTORI: lect. univ. dr. Bogdan-Petru MALEON
Prof. univ. dr. Ion TODERAŞCU

AN II
SEMESTRUL I
2009-2010

ISSN 1221- 9363

INTRODUCERE

Posteritatea Bizanţului

De-a lungul primului mileniu creştin, contactele dintre civilizaţia bizantină şi cea occidentală au fost sporadice, majoritatea acestora limitându-se la palierul oficial al relaţiilor diplomatice şi bisericeşti. Chiar şi în aceste condiţii, emisarii, misionarii, negustorii sau războinicii proveniţi din spaţiul creştinătăţii latine, care au intrat în contact cu realităţile lumii bizantine, au fost impresionaţi de bogăţia materială şi spirituală a capitalei imperiale şi s-au declarat copleşiţi de măreţia curţii basileilor. Până şi personalităţile cu un acut spirit critic, precum episcopul Liutprand de Cremona, trimis de Otto I pentru a negocia o alianţă matrimonială cu stăpânii de pe Bosfor, nu a putut să-şi camufleze fascinaţia pentru Bizanţ în ciuda delaţiunilor menite să-i justifice eşecul.

După anul 1000, *Cruciadele* au dat prilejul celor două lumi să se cunoască nemijlocit, prilej cu care au descoperit, dincolo de unele analogii de civilizaţie, diferenţe profunde la nivelul modului de viaţă, a orgănizării sociale şi în ceea ce priveşte mentalul colectiv. Treptat, catolicii au ajuns să-i deprecieze pe ortodocşi, atribuindu-le însuşiri precum nestatornicia, avariţia excesivă şi chiar laşitatea. Astfel s-a ajuns la evenimentul tragic din 1204 când, dând curs unor solicitări izvorâte din frământările politice existente la curtea bizantină, cavalerii occidentali au cucerit cetatea de pe Bosfor, supunând-o unui jaf cumplit. Cu acest prilej, cronicarii celei de-a patra cruciade, Robert de Clari şi Geoffrey de Villehardouin au înfăţişat bogăţiile oraşului, însă nu şi-au ascuns ostilitatea faţă de populaţia cucerită. Acest eveniment a dus la adâncirea ostilităţii reciproce şi în cele din urmă a anticipat prăbuşirea Imperiului în 1453, într-o atmosferă de quasi-nepăsare din partea creştinătăţii latine.

Imaginea pe care a avut-o Bizanţului în ochii celorlalţi nu trebuie analizată exclusiv din perspectiva contactelor politico-diplomatice şi militare, întrucât acesta a lăsat Europei o moştenire culturală colosală. Întreg dreptul roman, sistematizat sub forma unui mare *corpus juridic* în vremea lui Iustinian a ajuns materie de studiu în Universităţile occidentale şi a constituit armătura argumentativă a Imperiului Occidental în disputa acestuia cu Pontificatul. După prăbuşirea Constantinopolului, o bună parte a elitei intelectuale bizantine s-a refugiat în vestul Europei, aducând un nou suflu mişcării umaniste aflate la apogeu. Învăţaţi precum Bessarion, devenit cardinal după eşecul unirii religioase de la Florenţa, au adus o întreagă zestre culturală constând în manuscrise nepreţuite, care au stat la baza unor prestigioase biblioteci. În acest context, eruditii Renaşterii italiene, precum Marsilio Ficino sau Lorenzo Valla au reînviat studiile clasice traducând, pentru prima dată în Occident, vechile opere ale antichităţii greceşti, direct din limba în care au fost scrise. Mai mult decât atât, prin interpretările unor savanţi precum neoplatonicianul Georgios Gemistos Plethon gândirea antică a fost asociată mişcării intelectuale care a animat perioada finală a istoriei bizantine.

În prima parte a epocii moderne, interesul pentru civilizaţia bizantină a cuprins şi alte regiuni ale continentului. Astfel, unii dintre reprezentanţii trendului cultural dezvoltat sub auspiciile Reformei Protestante, precum Jeronimus Wolf

sau Leunclavius s-au arătat interesaţi de moştenirea juridică romană filtrată de cultura orientală. Totodată, s-au manifestat unele încercări timide de sistematizare a izvoarelor şi de alcătuire a unor ediţii critice. Abia secolul al XVII-lea a adus primele explorări de factură ştiinţifică în ceea ce priveşte Imperiul Creştin de Răsărit. Acest interes s-a întemeiat, în bună măsură, pe dorinţa teoreticienilor absolutismului monarhic de a identifica în trecut un contrafort ideologic şi o sursă de legitimare a puterii. Sub auspiciile generoase ale *regelui soare* (Ludovic al XIV-lea), savanţii francezi au iniţiată prima acţiune sistematică de colectare şi editare a izvoarelor bizantine. Din 1645 a fost demarată celebra colecţie de la Louvre care a adunat, până în 1711, nu mai puţin de 34 de tomuri. În această perioadă şi-a desfăşurat activitatea şi Charles du Cange, autorul primelor glosare greceşti şi latine, alcătuite după criterii ştiinţifice. De asemenea, au apărut manuale de paleografie destinate să înlesnească accesul direct la mărturiile documentare produse în timp de cancelaria imperială sau de cea a patriarhiei Ecumenice.

Dacă la începutul veacului al XVIII-lea interesul pentru Bizanţul politic se situa la cele mai înalte cote, în următoarele decenii s-a conturat un discurs profund depreciativ la adresa Imperiului Oriental. Această schimbare de trend ilustra conflictul dintre spiritul iluminist şi ideologia monarhică, a cărei criticii i-au asociat o serie de vicii structurale despre care se considera că au stat la baza lungii agonii a lumii romane. În celebrul *Eseu despre moravuri*, Voltaire considera că nimic din istoria bizantină nu poate suscita interesul unui spirit luminat, întrucât după epoca lui Iustinian aceasta nu ar mai conţine nici un episod memorabil. Pe aceeaşi direcţie s-a înscris şi Montesquieu, care reducea evoluţia Imperiului de răsărit la „o succesiune nesfârşită de revolte, sediţii şi perfidii”, motiv pentru care ea nu merita să se bucure de atenţia contemporanilor. Mai mult decât atât, filosoful francez aprecia că statul bizantin a fost mereu subminat de numeroase slăbiciuni care i-au măcinat forţa politică, militară şi organizarea socială. Supravieţuirea sa milineră se datora doar unor factori conjuncturali precum inventarea focului grecesc, politica de învrăjbire a barbarilor şi comerţul înfloritor al Constantinopolului.

La finalul secolului al XVIII-lea şi în zorii celui de-al XIX-lea, lumea intelectuală europeană continua să se raporteze într-o manieră critică la civilizaţia creştină orientală aflată sub tutela Constantinopolului. Spre exemplu, filosoful german Friedrich Hegel considera că istoria Bizanţului este lipsită de idei politice originale, precum şi de mari personalităţi. Pe fondul acestui trend depreciativ şi-au făcut simţită prezenţa şi primele manifestări de factură ştiinţifică relative la istoria bizantină. Ilustrativă în acest sens este lucrarea istoricului englez Edward Gibbon, *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, care, deşi încă din titlu se înscrie în spiritul iluminist, reprezintă cea mai obiectivă abordare de până atunci. În felul acesta s-a deschis drumul spre alcătuirea unor sinteze în care se remarcă o certă propensiune spre obiectivitate. Spre exemplificare, pot fi amintite preocupările lui George Finlay, care tratează istoria Greciei de la cucerirea romană până în secolul al XIX-lea sau Karl Hopf, autor care a abordat o serie de probleme controversate, precum legătura dintre vechii eleni şi grecii moderni. Tot în secolul al XIX-lea s-au format primele şcolii istoriografice dedicate exclusiv istoriei bizantine. Cea mai prestigioasă s-a constituit în mediul intelectual de la München şi a animat treptat o bună parte a spaţiului universitar german. Şcoala germană a iniţiat cel mai vast şi mai riguros efort de recuperare a surselor, care s-a materializat în colecţia intitulată *Corpus Scriptorium Historiae Bizantinae*, care reprezintă până astăzi una dintre cele mai complexe întreprinderi de acest tip. Mulţi dintre specialiştii formaţi în această ambianţă istoriografică unii s-au

remarcat prin amploarea preocupărilor şi rigurozitate ştiinţifică, precum Karl Krumbacher sau Fr. Dölger.

Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, preocupările de istorie bizantină au prins contur şi în Franţa, unde s-au aflat sub patronajul marelui savant Charles Diehl, care a îmbinat cu măiestrie rigurozitatea cu propensiunea spre popularizare. Grupul din jurul său a deschis larg porţile laboratoarelor, lăsând interesul publicului să pătrundă într-o lume fascinantă prin ineditul său. În perioada interbelică şi după al doilea război mondial, Şcoala franceză a urmat marile direcţii de cercetare deschise de Louis Brehier în ceea ce priveşte istoria economică, politică şi socială, Paul Lemerle în domeniul istoriei agrare şi al structurilor sociale rurale şi Andre Grabar la nivelul artei şi al raporturilor acesteia cu societatea. În jurul Centrului de Cercetări a Istoriei şi Civilizaţiei Bizantine de la Paris s-a format o nouă generaţie de savanţi, precum Hélène Arhweiller, Alain Ducellier sau Gilbert Dagron.

Începând cu primele decenii ale veacului trecut s-au afirmat o serie de şcoli istoriografice din centrul şi sud-estul Europei. Cea mai prestigioasă a fost cea rusă, având în primul plan reprezentanţi precum Vasili Vasilievski, Alexander Vasiliev sau Victor Lazarev. Nici spaţiul balcanic nu a rămas în afara acestei emulaţii ştiinţifice, în fruntea preocupărilor de istorie bizantină situându-se sârbul George Ostrogorsky, maghiarul Gyula Moravcsik şi grecii Nicolas Oikonomides şi Dyonisos Zakythinos. Odată cu schimbările politice din estul Europei mulţi dintre savaţii est europeni au fost nevoiţi să aleagă calea exilului, punând, în Statele Unite ale Americii, bazele Puternicului centru de studii bizantine de la Dumbarton Oaks.

Datorită expansiunii studiilor bizantine au luat naştere primele foruri internaţionale menite să coreleze eforturile savanţilor din întreaga lume. Cea mai importantă instituţie de acest tip este Asociaţia Internaţională de Studii Bizantine, sub egida căreia se organizează congresele de profil. Primul dintre acestea a avut loc la Bucureşti în 1924, iar în iniţierea şi punerea sa în operă s-a implicat activ savantul Nicolae Iorga. Pe linia aceloraşi preocupări de internaţionalizare a studiilor bizantine trebuie menţionată şi iniţiativa vizând reunirea într-o manieră exhaustivă a izvoarelor, prin contribuţia celor mai avizaţi specialişti, în cadrul unei colecţii intitulate *Corpus Fontium Historiae Bizantinae*.

Şcoala istoriografică românească din secolul al XIX-lea a arătat un interes cu totul pasager faţă de istoria bizantină. Cursurile universitare alcătuite de profesorii Academiei Mihăilene, ai Universităţii din Iaşi, apoi Bucureşti, nu au consacrat Imperiului creştin oriental decât scurte consideraţii, adesea într-o tonalitate depreciativă, în acord cu tradiţia raţionalismului iluminist. Nici primele mari sinteze de istorie universală, precum cea alcătuită de A.D. Xenopol nu au fost mai generoase în ceea ce priveşte spaţiul alocat Împărăţiei basileilor. Începuturile preocupărilor sistematice de istorie bizantină sunt legate de numele lui Nicolae Iorga şi Orest Tafrali. Încă din tinereţe primul dintre aceştia s-a arătat fascinat de civilizaţia Imperiului Oriental şi a căutat să se informeze direct din izvoarele bizantine. Rodul acestui interes îl reprezintă sinteza intitulată *Imperiul Bizantin*, publicată la Londra în 1907. Lucrările de maturitate ale savantului dovedesc preocuparea sa de a-şi deschide un câmp original de cercetare a civilizaţiei bizantine. Momentul de apogeu al reocupărilor de profil s-a înregistrat în anul 1934, odată cu apariţia lucrării intitulate *Istoria vieţii bizantine*, care l-a consacrat drept un fin cercetător al fenomenelor sociale, culturale, mentale şi de viaţă materială, în detrimentul abordărilor de istorie politică, militară sau economică. Acest volum a fost urmat de cercetarea intitulată sugestiv *Bizanţ după Bizanţ* (Paris, 1935), în cadrul căreia istoricul urmăreşte destinul bizantinilor în

Europa. O altă direcţie de cercetare a reprezentat-o ceea ce Karl Krumbacher numea „sinteza Bizantină”, apreciind că originalitatea civilizaţiei creştine orientale constă în diversitatea impresionantă a elementelor care i-au asigurat fundamentul: tradiţia politică romană, elenismul cultural, ortodoxia religioasă şi tradiţia orientală. Preocupările de istoria Bizanţului au căpătat prin Nicolae Iorga o anvergură europeană şi mondială, atât datorită implicării savantului în organizarea la Bucureşti a primului congres de profil, cât şi prin înfiinţarea, în 1913, la Bucureşti, a Institutului de Studii Sud-Est Europene.

Omologiile existente între cercetarea românească de profil şi cea europeană sunt ilustrate exemplar de Orest Tafrali, specialist care a realizat o impresionantă teză de doctorat consacrată Thesalonicului bizantin, sub îndrumarea lui Charles Diehl. Revenit în ţară, el s-a arătat preocupat de istoria artei bizantine şi post-bizantine, acordând o atenţie specială manifestărilor creaţiei artistice religioase din spaţiul românesc. În ceea ce priveşte vocaţia popularizării trebuie remarcată contribuţia lui Nicolae Bănescu, autor a unei voluminoase istorii a Imperilui Bizantin şi a unui volum ce reunea diverse *Chipuri din istoria Bizanţului*.

Dintre istoricii români care au activat în prima jumătate a secolului XX trebuie remarcată activitatea lui Gheorghe I. Brătianu. Spre deosebire de Nicolae Iorga, acesta a preferat să-şi focalizeze atenţia spre aspectele punctuale ale istoriei bizantine, după cum o dovedesc studiile sale reunite într-un volum de studii privitoare la istoria economică şi socială. Încă de la începutul carierei, savantul s-a arătat interesat de tendinţele majore care dominau cercetarea istorică europeană. Astfel, în cursul inaugural ţinut la Universitatea din Iaşi în 1924, intitulat *Concepţiunea actuală a istoriei medievale,* savantul a trasat un adevărat program de cercetare. Prin acesta propunea abandonarea interesului exclusiv arătat lumii occidentale de către cercetătorii istoriei universale şi recuperarea reperelor fundamentale ale civilizaţiei răsăritene. În acest sens, considera necesară schimbarea de accent spre Constantinopol, Bagdad sau Ierusalim, ceea ce trebuia să atragă şi o revizuire a periodizărilor care ţineau cont aproape exclusiv de evenimentele produse în vestul Europei. Din acest punct de vedere, Brătianu s-a apropiat de viziunea lui Nicolae Iorga, întrucât şi acesta dorea o recuperare a sensurilor profunde ale civilizaţiei bizantine şi a importanţei reale pe care a avut-o de-a lungul istoriei spaţiul oriental.

Istoricii români din perioada interbelică au fost la curent cu marile dezbateri istoriografice derulate la nivel mondial şi au participat activ la marile decizii ce priveau viitorul bizantinisticii. După instaurarea regimului comunist studiile istorice, în general, cele bizantine în particular, au receptat presiunile agresive ale factorului ideologic. Astfel, în acord cu postulatele materialismului istoric, au fost privilegiate studiile de istorie economică şi demersurile menite să pună în lumină lupta de clasă. În aceste condiţii bizantinistica românească s-a profilat pe direcţia cercetărilor arheologice destinate să pună în lumină continuitatea autohtonilor la nord de Dunăre, recuperarea la nivel istoriografic a tradiţiei politice şi culturale bizantine. Dincolo de unele realizări notabile, bizantinistica românească s-a aflat într-un decalaj major în raport cu cea europeană de profil. Contactele dintre cercetători au fost sporadice, iar studiile originale nu s-au încadrat în proiecte de anvergură de tipul celor prefigurate de Nicolae Iorga sau Gheorghe I. Brătianu.

Elemente definitorii. Periodizarea istoriei Bizanţului

Imperiul Bizantin a fost un stat tricontinental, care s-a întins în Europa, Asia şi Africa. Limitele sale teritoriale au variat de la un timp la altul, în raport de situaţia politică, de recuperări ori pierderi teritoriale.

De existenţa Bizanţului se poate vorbi o dată cu anul 395, când Imperiul Roman a fost împărţit de către împăratul Teodosie cel Mare în: partea de apus, cu capitala la Ravenna şi partea de răsărit, cu capitala la Constantinopol.

Locuitorii părţii de răsărit nu şi-au spus *bizantini* şi nu-şi numeau ţara *Bizanţ*. Termenul de *bizantin*, cu accepţiunea de astăzi, a început să fie folosit în Evul Mediu (sec. XVI). Bizantini erau, în timpul Imperiului, numai locuitorii capitalei, deoarece Constantinopolul s-a ridicat pe ruinele vechii colonii megariene Byzantion. Ei, locuitorii jumătăţii răsăritene, se considerau şi îşi spuneau *romani*, iar ţara lor era *Romania*, sau *Pământul roman*. Denumirea aceasta va fi preluată şi de veneţieni, de turcii selgiucizi (care-şi numeau statul „Sultanului Rum") şi de către otomani (care i-au zis „Remelia" uneia dintre provinciile balcanice ale Imperiului). Sultanii s-au considerat urmaşi ai împăraţilor bizantini. Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, şi-a întocmit chiar o falsă genealogie, prin care se dorea socotit un descendent al basileilor.

Locuitorii Imperiului nu s-au considerat niciodată greci sau eleni, şi au apreciat că aceste denumiri au o puternică nuanţă peiorativă, întrucât trimiteau la un trecut păgân. Suveranii se considerau urmaşii împăraţilor romani, ale căror atribuţii le-au preluat, conferindu-le un sens creştin. Totodată puterea supremă în stat şi-a asumat tradiţia orientală hieratismului, ceea ce a conferit monarhiei bizantine un statut cu totul deosebit.

O caracteristică a vieţii bizantine a fost *convergenţa spre Constantinopol.* Edificat din iniţiativa împăratului eponim Constantin cel Mare, acest oraş a fost inaugurat la 11 mai 330. Construcţiile, noul palat imperial, forumul, bisericilor, zidurile oraşului au fost astfel orientate încât noua reşedinţă să fie identică cu cea veche. De altfel, Constantinopolul a şi fost numit „Noua Romă" sau „A doua Romă", denumire care s-a instalat din anul 381, când funcţiile oraşului au crescut. Aşezat la răspântia continentelor, la întâlnirea marilor drumuri comerciale, Constantinopolul „valora singur cât un imperiu". Nu întâmplător el era supranumit „Împărăteasa", „Oraşul care domneşte", „Oraşul oraşelor" sau, simplu, „Oraşul". Pentru bizantini expresia „merge la oraş" însemna „merge la Constantinopol". Noul nume al oraşului, Istanbul, de origine grecească, avea acelaşi sens („<merge> la oraş"). Întreaga viaţă bizantină polariza spre Constantinopol. Din perspectivă etnică, principala caracteristică în Imperiul Roman de Răsărit (care s-a numit mai târziu Bizantin) a fost *convergenţa treptată spre elementul grecesc*. Faptul acesta îşi are explicaţia sa. Prin pierderile teritoriale suferite de-a lungul timpului, Bizanţul s-a redus tot mai mult la părţile sale balcanice, în primul rând la acelea de limbă grecească.

Istoria bizantină este o istorie de sinteză. *Elementul roman* al formei politice şi juridice, *conţinutul grecesc* al populaţiei, limbii şi culturii, ambele într-o osmoză realizată de *creştinismul* devenit ideologie de stat, iar tot acest aliaj presărat cu *farmecul oriental al monarhului divin*, iată factorii sintezei bizantine. La elementul roman, grecesc şi oriental trebuie să se adauge *influenţele occidentale* venite prin cruciade, prin veneţieni şi genovezi, prin crearea Imperiului Latin de la Constantinopol (1204) şi a altor regate şi despotate latine de pe teritoriul Bizanţului.

Imperiul Bizantin a fost un *factor de transmisie* între Europa şi Asia, o „punte" de circulaţie a valorilor materiale şi spirituale între Europa şi Orient.

Acest rol a durat până în sec. al X-lea, când Bizanţul începe să se simtă ca o *lume aparte*, deosebită atât de cea apuseană, cât şi de aceea răsăriteană.

Încă de la începutul existenţei sale, Bizanţul s-a constituit într-un *martor istoric* al evenimentelor ce aveau loc în lumea de atunci; un *martor istoric* spontan, documentat, de la care s-au putut afla multe informaţii despre evoluţia Europei medievale. Graniţele lui foarte întinse veneau în contact cu popoare numeroase şi diferite. Diplomaţia bizantină a simţit nevoia să cunoască realitatea de la hotarele Imperiului şi a consemnat datele pe care le-a aflat. Aceste ştiri valorează mai mult pentru istoria popoarelor din Europa Sud-Estică şi de Răsărit, dar şi pentru popoarele din Europa Centrală şi Apuseană. Începutul istoriei neamurilor slave n-ar putea fi cunoscut fără moştenirea documentară lăsată de Bizanţ. Apoi, vreme de mai multe secole, istoria poporului grec medieval se confundă cu istoria unor teritorii aflate sub autoritatea directă a împăraţilor bizantini, în a căror concepţie politică din ultimele secole de existenţă a statului bizantin se conturează ideea că ei sunt conducători ai grecilor.

Cunoaşterea istoriei bizantine prezintă un interes deosebit pentru *studierea antichităţii clasice*, ale cărei comori le-a conservat. Cea mai mare parte a manuscriselor scriitorilor antici, greci şi latini, a ajuns la lumea modernă prin intermediul culturii bizantine. Spre exemplu, lexicograful bizantin Stobaeus din Macedonia, care a scris la începutul sec. al VI-lea, a lăsat o *Antologie* de filosofie şi poezie. Din 1430 de menţiuni, 1115 provin din opere integral pierdute. Patriarhul Fatios, un mare învăţat, a întocmit în sec. IX două importante compilaţii cu caracter enciclopedic, *Lexicon* şi *Biblioteca*. În această a doua lucrare, el citează 470 de autori, dintre care numai 14 sunt cunoscuţi într-o formă mai substanţială. „Posteritatea, spunea Steven Runciman, este mai recunoscătoare literaturii bizantine pentru acţiunea sa conservatoare decât pentru creaţiile sale. Datoria ce o avem către ea nu este datorată atât faţă de rezultatele ei originale, cât iubirii cu care ea a prezervat comorile antichităţii clasice ca şi tradiţia clasică în filozofie, metodă şi cercetare". Este de înţeles, astfel, rolul Bizanţului în geneza Renaşterii şi a Umanismului.

*

Asupra începuturilor istoriei bizantine nu există un acord în rândul cercetătorilor. Unele sinteze propun perioada lui Diocleţian, altele iau ca reper fondarea noii capitale de pe Bosfor în 330, şi, în fine, numeroase lucrări propun drept punct de reper unele evenimente politice precum: împărţirea administrativă a Imperiului Roman din 395, sau căderea Romei sub stăpânire barbară în 476.

Cei peste o mie de ani de istorie romano-bizantină şi bizantină se pot împărţi în trei mari perioade, luând în calcul factori multipli, demografici, economico-sociali, politici şi confesionali, apoi instituţiile şi mentalităţile.

I. ***Perioada romano-bizantină*** (sf. sec. IV – încep. sec. VII) a fost una de tranziţie de la Imperiul Roman la Imperiul grec medieval, când s-au întâlnit şi s-au înfruntat elemente antice şi medievale, romane şi bizantine, păgâne şi creştine. Mutarea capitalei pe malurile Bosforului a fost o măsură simptomatică. Centrul de greutate al Imperiului Roman se deplasase spre răsărit. Economia occidentală decade şi, ca efect al migraţiilor, se ruralizează. În orient se menţine o viaţă urbană puternică, în Egipt, Palestina, Siria, Asia Mică. Moneda de aur a împăratului Constantin cel Mare (306-337) a fost sortită unei ascensiuni ilustre, impunându-se pentru aproape un mileniu ca etalon al pieţei mondiale. Munca sclavilor se menţine, şi încă dominant, în atelierele meşteşugăreşti din oraşele mediteraneene, în Egipt, Siria, Asia Mică, Sicilia. În agricultură se impune

colonatul. În Asia Mică (platoul anatolian) şi în Balcani mica proprietate ţărănească liberă deţine o poziţie însemnată. Vechea magistratură romană lasă locul birocraţiei bizantine, ca efect al reformelor lui Diocleţian (284-305) şi Constantin cel Mare (306-337). Separarea puterii civile de aceea militară, fragmentarea administrativ-teritorială (marile provincii romane sunt subdivizate), birocratizarea şi centralizarea strictă a aparatului de stat, toate acestea sunt la originea atotputerniciei imperiale. Creştinismul, devenit religie de stat (prin Edictul de la Milan, 313) a marcat puternic fizionomia societăţii bizantine. Factorii constituţionali tradiţionali, senatul, poporul şi armata, pierd poziţii în faţa „ofensivei" bisericii. Cultura păgână cedează locul unei culturi creştine, care asimilează însă tradiţii elenistice şi influenţe orientale. Arta acestei perioade ilustrează „capacitatea culturii bizantine de adaptare la mediul şi sensibilitatea creştină". Constantinopolitană prin origine, arta bizantină este sincretică prin substanţă (la formarea ei contribuind Orientul şi Occidentul) şi religioasă prin motivaţie. În arhitectura religioasă s-a obţinut, la sfârşitul secolului al V-lea, în Asia Mică, cea mai mare realizare a artei bizantine timpurii: *basilica cu cupolă* (din sinteza a două formule: basilica romană de plan longitudinal şi planul central cu cupolă).

II. ***Imperiul grec medieval*** (începutul sec. VII-sf. sec. XI) este socotit „perioada clasică a istoriei bizantine". Sunt aproape cinci secole de transformări teritoriale şi demografice, când se pierd însemnate regiuni şi, o dată cu ele, populaţiile respective. Atunci s-a realizat „o mare uniformitate etnică", constituindu-se naţionalitatea greacă; s-a ajuns şi la o unitate confesională a statului, ortodoxia devenind „singurul cult profesat". Structura societăţii bizantine a înregistrat cea mai radicală transformare. Baza socială a statului bizantin a devenit mica proprietate ţărănească liberă. O nouă unitate administrativă, *thema*, constituită pe temelii militare, va fi generată de noua realitate socială. Succesele militare ale statului, puterea de a rezista numeroaselor asalturi ale arabilor şi bulgarilor, ofensiva militară din a doua jumătate a sec. al X-lea şi începutul sec. XI, care avea să readucă statului bizantin hotarele din perioada clasică, îşi au explicaţia în restructurările social-administrative. Criza din sec. al XI-lea a marcat „sfârşitul carierei de putere mondială a statului bizantin". Registrul cultural al acestei perioade se prezintă neunitar. O primă etapă, care durează până pe la mijlocul secolului al IX-lea, a însemnat un declin cultural. Literatura acestei perioade a fost profund religioasă, cea profană fiind reprezentată doar de Georgios Pisides şi poeta Casia. În artă, iconoclasmul promovat de Isaurieni „proscrie scenele religioase figurative, înlocuite cu subiecte profane, lipsite de orice emoţie spirituală". A doua etapă, de după jumătatea sec. al IX-lea, se caracterizează prin înflorire culturală. „Primul umanism bizantin" patronat de împăratul – cărturat Constantin VII Porfirogenetul, reprezintă în literatură „o reîntoarcere la valorile culturii clasice". În artă s-a conturat „renaşterea macedoneană", care a adus multe inovaţii în arhitectură şi în pictura monumentală.

III. ***Decăderea Imperiului Bizantin*** (sf. sec. XI – jum. sec. XV) a durat aproape patru secole în care *acalmia* şi *criza* au alternat până când *agonia* s-a instalat anunţând *catastrofa*. Două fenomene social economice au dominat acest răstimp: *feudalizarea Imperiului*, proces în care mica proprietate ţărănească liberă este lichidată şi se afirmă puternic aristocraţia funciară şi *concesiunile comerciale* acordate republicilor maritime italiene, concesiuni care aveau să transforme Bizanţul „într-o anexă economică a Veneţiei şi Genovei". Statul nu a mai avut, după dispariţia ţăranilor stratioţi, puterea militară de altădată. Viaţa politică internă a fost dominată, în aceste ultime secole, de lupta între autoritatea

centrală, dornică să-şi menţină puterea, şi forţele aristocratice descentralizatoare. Succesele au fost schimbătoare. Pe acest fond politic se va pregăti dezmembrarea şi apoi dispariţia statului bizantin. Mişcările de emancipare „naţională” ale vlahilor, bulgarilor şi sârbilor, loviturile date de cruciaţi şi de turcii selgiucizi au uşurat sarcina turcilor otomani, beneficiarii din urmă şi de lungă durată ai acestui proces de agonie. În cultură se constată două etape distincte. Secolul XII şi, parţial, secolul XIII reprezintă o prelungire a veacului al XI-lea: preferinţă pentru retorică, influenţă puternică a metropolei asupra provinciei, de unde şi păstrarea unităţii culturale. Ultimele două veacuri ale istoriei bizantine aduc importante înnoiri în cadrul unei alte „renaşteri”, zisă „a Paleologilor”. Se pierde unitatea culturală, apar „şcoli” regionale care arată autonomie faţă de capitală, se manifestă o conştiinţă a lumii bizantine faţă de tradiţiile ei elenice. Umanismul Paleologilor cultivă un nou ideal în care se îmbină cunoaşterea universală cu gustul pentru acţiune. În ultimele două secole, modele bizantine iradiază pe o arie vastă a continentului european.

De-a lungul existenţei sale milenare, statul bizantin a cunoscut o evoluţie teritorială deosebit de interesantă. Avanpostul stăpânirii imperiale din nord se afla în peninsula Crimeea, unde Bizanţul a stăpânit, până la marea invazie tătaro-mongolă, cu unele scurte întreruperi, partea de sud cu oraşele Cherson şi Panticapaeum. Acest teritoriu a constituit o punte de legătură cu populaţiile de stepă care furnizau materii prime precum cereale, lemn sau blănuri. Pe aceleaşi coordonate nordice se înscrie şi fluctuanta frontieră bizantină din Peninsula Balcanică. De-a lungul Dunării exista o întinsă zonă de câmpie mărginită la nord de Carpaţii Meridionali şi la sud de Munţii Haemus. La sud de aceştia se întind două zone cu relief jos: Câmpia Traciei, de la sud de Munţii Rhodope, până la porţile capitalei; Câmpia Thesalonicului, de-a lungul râului Vardar. În vestul peninsulei, Alpii Dinarici străjuiesc Coasta Dalmată, îngreunând accesul spre Marea Adriatică.

Baza teritorială a Imperiului Bizantin în Evul Mediu s-a aflat în Asia Mică sau Anatolia, spaţiu geografic remarcabil prin varietatea sa. La nord şi sud acesta era vegheat de lanturi montane înalte, cu altitudine de peste 4000 m. Dominanta geografică a regiunii era podişul, unde zonele de relief înalt alternau cu cele joase, delimitate de cursurile de apă. Existau şi două zone de câmpie de-a lungul litoralului vestic şi în jurul Antiohiei, pe valea fluviului Oranto.

Până la invazia arabă Imperiul Bizantin a controlat principalele rute maritime din Marea Egee şi Marea Mediterană, astfel încât a asigurat legătura dintre Orient şi Occident. După marea invazie arabă Bizanţul a redobândit statutul de thalasocraţie abia în secolul al X-lea, când împăraţii soldaţi din dinastia macedoneană au recuperat insulele din Marea Egee, în primul rând Creta, care reprezentau principalele puncte de escală. După cruciade Bizanţul a pierdut treptat controlul asupra Mării Mediterane şi a bazinelor adiacente, supremaţia revenind definitiv occidentalilor.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost principalii *factori de convergenţă* din Bizanţ?
2. Care sunt elementele *sintezei bizantine*?
3. Definiţi rolul Bizanţului ca *martor istoric* şi *factor de transmisie*.

PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ
(sf.sec. IV-încep sec.VII)

Economie şi societate

a) ***Economia***

Statul bizantin din primele secole şi-a asigurat o viaţă economică echilibrată, capabilă să răspundă atât necesităţilor interne curente, cât şi acumulării unor rezerve pentru situaţiile imprevizibile (secetă, epidemii, calamităţi naturale). Cele două sectoare principale, cel rural (*chora*) şi cel urban (*polis*) s-au aflat într-un permanent raport; a fost o adevărată „comunicare" între *sat* şi *oraş*. Agricultura a asigurat aprovizionarea oraşelor, mai cu seamă a capitalei (care era un adevărat pericol în caz de lipsuri alimentare), în vreme ce „industriile" au oferit cele trebuitoare satului. Schimbul de produse între lumea rurală şi aceea urbană a funcţionat permanent şi constituie un specific al părţii răsăritene a Imperiului şi o permanenţă a istoriei bizantine.

În Bizanţul timpuriu existau trei mari regiuni agricole: Egiptul, care era cea mai dezvoltată zonă, o adevărată binecuvântare prin rodnicia pământului său, Asia Mică şi Peninsula Balcanică. Din papirusurile egiptene s-a putut constata atenţia cu care era urmărită cultivarea pământului. Erau înscrise, în unele papirusuri referitoare la viaţa rurală, date privitoare la utilajul agricol, la selectarea seminţelor şi depozitarea acestora, apoi la mâna de lucru, sistemul de irigaţii, unelte, metodele agrotehnice. Miniaturile unor manuscrise celebre prezintă, de asemenea, aspecte din domeniul muncilor agricole şi al inventarului agricol: unelte (plugul, coasa, furca), scene de arat, secerat, munca la vie, tăierea pomilor fructiferi. Culesul viei oferea ocazia unor ample serbări, vestigii ale cultului dionisiac. Împăratul însuşi prezida, la această ocazie, o serbare oficială. *Creşterea vitelor* era un domeniu foarte important, păşunile deţinând un loc substanţial în economia agrară a Bizanţului. Asia Mică era renumită ca teren

pentru creşterea animalelor. Acolo se afla principalul centru de remontă al cavaleriei imperiale. Regiuni favorabile pentru creşterea vitelor se găseau, de asemenea, în văile înalte ale Peninsulei Balcanice. Meseria de păstor era dintre cele mai apreciate şi, sub influenţa Evangheliei, a ajuns să fie idealizată şi a pătruns în arta religioasă (de ex., motivul „Bunului Păstor" din Mausoleul Gallei Placidia din Paris). O altă preocupare răspândită, de importanţa vitală, era *albinăritul*. Miniaturi de manuscrise prezintă stupi sub formă de mici cabane, cu ferestre în faţă, aşezaţi în mijlocul unor arbuşti. Locul deţinut de peşte în alimentaţia omului bizantin, un creştin-ortodox supus unui calendar cu multe zile de post şi „dezlegare de peşte", explică dezvoltarea *pescuitului*. Viaţa şi statutul pescarilor ne sunt cunoscute din legislaţia bizantină şi din literatură, unde sunt înregistrate metodele şi uneltele de pescuit: bărcile, plasele prevăzute cu plute, harponul. *Vânătoarea* era o necesitate, dar şi o plăcere a tuturor claselor societăţii bizantine. De la ţărani la seniori şi împăraţi, timpul de vânătoare era foarte preţios. Marii proprietari de pământ şi prinţii întreţineau echipaje costisitoare formate din sclavi şi oameni liberi, specialişti pentru depistarea vânatului, valeţi pentru câini, dresori şi şoimi. Vânătoarea cu ajutorul păsărilor de pradă (şoimi, uli, vulturi) era foarte răspândită în Bizanţ.

„Industriile bizantine" au fost vestite în lumea de atunci. Statul a încurajat dezvoltarea meşteşugurilor, aşa cum reiese din *Novelele* împăraţilor din secolele V_VI, Anastasie, Justin I şi Justinian cel Mare. Producţia de papirus, sticlă, ceramică, pânzeturi, stofe, covoare, fierărie, arme asigurase Bizanţului un ascendent pe piaţa mondială. Au fost înfiinţate ateliere noi, minuţios organizate, numite *ergasterii*, cele mai multe fiind concentrate la Constantinopol, Thessalonic, Adrianopol, Smyrna, Alexandria, Antiohia, Damasc, dar şi în oraşe mai mici, precum Tyr, Palmira, Nisibis, Petra, Sebastopol. Ergasteriile din Cipru produceau mai cu seamă pânzături, cele din Asia Mică erau vestite în producţia de stofe, iar cele din Tyr erau cunoscute pentru purpură. Pe la jumătatea sec. al VI-lea, în timpul domniei lui Justinian cel Mare, doi călugări au reuşit să aducă din China (după o altă opinie din Khoton, un stătuleţ din Asia Centrală), în interiorul unui baston de trestie, secretul creşterii viermilor de mătase. Astfel avea să se dezvolte una din cele mai prospere ramuri ale industriei bizantine. Creşterea viermilor de mătase s-a dezvoltat foarte repede în Asia Mică, mai ales în jurul oraşului Niceea, unde au apărut imense plantaţii de duzi. Aşa a fost posibil ca, în 568, împăratul Justin II să prezinte unor soli din Asia Centrală veşminte de mătase colorată în purpuriu, de provenienţă şi fabricaţie bizantină. Un călător chinez lăuda, la începutul sec. al VII-lea, iscusinţa ţesătorilor de mătase, ca şi a celor de lână şi a fabricanţilor de covoare din Bizanţ. Au fost suprimate, prin producţia proprie, vechile cheltuieli legate de importul mătăsii din Orient. În timpul lui Justinian cel Mare (527-565), bunăoară, caravanele care aduceau baloturi de mătase făceau 150 de zile din China până la frontiera persană şi încă 80 de zile de la această frontieră până la aceea a Bizanţului.

Construcţia de nave (bireme, trireme, germoane) în şantierele navale era o activitate foarte importantă a economiei bizantine. În aceste secole (IV-VII), Bizanţul era o mare putere maritimă. El controla, până la cucerirea arabă, întreaga Mediterană. Cel mai important şantier naval era cel de la Constantinopol, urmat de cele din Cipru, Creta şi insulele Mării Egee. De asemenea, s-au dezvoltat atelierele pentru fabricarea armelor, războiul fiind o trăire cotidiană în veacurile bântuite de migraţia barbarilor.

Schimbul de mărfuri cu străinătatea a fost un adevărat privilegiu pentru acest stat imperial care controla cele mai importante drumuri comerciale şi dispunea de un sistem vamal foarte bine organizat. În centrul activităţilor de negoţ

era Constantinopolul, oraşul care a cunoscut cea mai vie mişcare comercială. Aici se intersectau căile de uscat şi cele maritime, axele comerciale pe verticală (Pont-Mediterana) şi pe orizontală (Europa-Oceanul Indian sau Europa-China). Bizanţul a fost o *thalassocraţie*, prin rutele sale maritime şi o *dromocraţie*, prin drumurile sale terestre. *Spre Europa* principalele rute erau:

– *Drumul Dunării*, care deschidea accesul spre Europa Centrală şi Câmpia Ucrainei;

– *Via Egnatia*, pleca din Constantinopol, şi continua prin Thessalonic, Ochrida, Dyrrachium. De aici, pe mare, se făcea legătura cu Roma şi cu Occidentul;

– *Calea regală a Balcanilor*, pleca din capitală şi apoi prin Adrianopol, Filipopol, Serdica (Sofia), Naissus (Niş), Singidunum (Belgrad). *Calea regală* făcea legătura între *Drumul Dunării* şi *Via Egnatia*;

– *Drumul Scythia Minor- Constantinopol* urma litoralul pontic prin Tomis şi Varna. Pe această cale se ţinea legătura cu oraşele de la Dunărea de Jos şi de la gurile Nistrului.

– *Spre Orient*, cele mai importante drumuri erau cele care străbăteau Podişul Anatoliei. Vechiile drumuri zise „ale Indiilor", care porneau din Sardes (*drumul regal al perşilor*)şi din Efes (*drumul roman* şi al *apostolilor creştini*) decad, în schimb se dezvoltă:

– Calea comercială şi militară care pleca din Constantinopol şi traversa Anatolia prin Brusa, Niceea, Doryleum şi Iconium;

– De aici, o ramificaţie urma vechiul drum „al Indiilor" şi, prin Heracleea şi Porţile Ciliciene din Munţii Taurus, trecea în Siria, apoi prin Alep ajungea în valea Eufratului, îndreptându-se spre Golful Persic şi Ceylon.

– O altă ramură se îndrepta de la Iconium spre nord-est, atingea Cezareea Cappadociei, de unde continua spre valea superioară a Eufratului şi, apoi, prin Teodosiopolis (Eryerum), pătrundea în Armenia;

– Din Teodosiopolis, un alt drum, în prelungirea celor din Mesopotamia şi Armenia, continua spre oraşul-port Trapezunt şi apoi, prin Marea Neagră, ajungea la Caffa şi Kerson.

Controlul acestor drumuri maritime şi de uscat, comerciale şi militare a fost o prioritate în strategia bizantină. Urmându-le pe hartă constatăm că ele formau adevărate nervuri ale spaţiului geografic bizantin. De asemenea, ele pot fi socotite o armătură a Imperiului, coloanele lui de susţinere economică şi militară. Lupta contra invaziilor barbare a însemnat un mare efort pentru păstrarea unităţii Mediteranei, controlul Mării Negre, stăpânirea şi securitatea drumurilor de uscat care traversau de la un punct cardinal la altul teritoriul Imperiului Bizantin.

Bizanţul a avut o activitate comercială foarte activă, cu Orientul, cu popoarele din nord şi cu Occidentul.

Din Orient se procurau *mirodeniile* şi *mătasea*. Piperul, scorţişoara şi cuişoarele erau folosite în industria farmaceutică şi totodată, ca monedă de schimb în relaţiile cu barbarii. După prima asediere a Romei de către Alaric, în anul 408, printre bunurile cerute pentru răscumpărarea oraşului de către acest şef barbar au figurat şi 3000 de livre de piper. Adesea, împăratul Bizanţului oferea ca daruri unor conducători barbari mărfuri exotice. Din Yemen, Bizanţul importa tămâie, mirt, aloe şi parfumuri, iar din Africa fildeş, abanos, santal şi lemn preţios.

De la popoarele din nord, negustorii bizantini achiziţionau, prin porturile din Crimeea şi Kerson, blănuri şi chihlimbar. Dovadă a acestor schimburi stau obiectele de argintărie bizantină descoperite în Rusia şi Siberia.

Comerţul între Orient şi Occident era practicat de negustori din porturile Siriei, din Asia Mică şi din Egipt, toţi cunoscuţi sub numele generic de negustori sirieni. Ei duceau în Italia produse agonisite din India şi China. Sirienii şi-au întemeiat colonii stabile în toate oraşele mari din Occident, precum Roma, Napoli, Ravenna, Marsilia, Narbo. Negustorii sirieni transportau în Europa de Vest vinuri, uleiuri, papirus, cerneală, mirodenii, mătase, parfumuri, ţesături de bumbac. Acest schimb de mărfuri, aşa de activ şi aducător de venituri va fi paralizat de cuceririle arabe din prima jumătate a sec. al VII-lea.

Sistemul monetar al Bizanţului a fost instituit de Constantin cel Mare, care a înlăturat moneda de argint devalorizată şi a adoptat monometalismul de aur. Unitatea de bază era *solidul* (*solidus aureus* sau *galbenul*), care cântărea între 4,56-4,61 grame aur. În cadrul schimburilor, monedele de aur nu se numărau, ci se cântăreau, pentru a se verifica corectitudinea valorii şi depistarea falsurilor.

Solidul (sau *nomisma*) a fost un etalon internaţional până în sec. al XI-lea când a început devalorizarea. El a fost concurat şi înlocuit de ducatul veneţian şi florinul de aur (monedă bătută la Florenţa).

Moneda a fost un simbol al influenţei Imperiului Bizantin peste hotare, o dovadă a stabilităţii şi forţei lui economice.

b) ***Societatea***

Societatea bizantină din perioada timpurie (sf. sec. IV – încep.sec. VII) este rezultatul evoluţiei societăţii romane cuprinsă de criza secolelor III-V, la finalul căreia partea de apus a Imperiului Roman s-a prăbuşit. Un aspect esenţial al crizei a fost cel social, în primul rând la nivelul vieţii rurale. Se ştie că marele neajuns care a tulburat Imperiul Roman a fost dispariţia ţărănimii libere şi generalizarea muncii sclavilor. Începând cu secolul IV, numărul sclavilor a scăzut rapid ca o consecinţă a lipsei de noi cuceriri şi a progreselor înregistrate de răspândirea creştinismului. Decăderea sclaviei presupunea, însă, înlocuirea mâinii de lucru servile cu o alta, a oamenilor liberi. Astfel s-a născut şi s-a dezvoltat *colonatul*. În sec. al V-lea, marile domenii erau lucrate de *coloni* (numiţi şi *paroikoi*), care, ca persoane fizice erau ţărani liberi, dar legaţi de glie (*colonus adscripticius*) (aşadar se aflau în *dependenţa economică* nu în *dependenţa personală*) şi de *sclavi* (numiţi şi *douloi*), a căror persoană era proprietatea stăpânului. *Paroikoi* şi *douloi,* erau, practic, în aceeaşi situaţie, ei nu puteau părăsi pământul pe care îl lucrau şi de care erau fixaţi. Se deosebeau, în schimb, din perspectiva fiscului, pentru care *paroikoi* erau persoane supuse impozitării, iar *douloi* erau nişte „obiecte”, proprietate a stăpânului. După cum se vede, sclavia decăzuse, dar nu dispăruse. Numărul sclavilor era mic în agricultură, dar sclavia era încă puternică în economia urbană. Mai existau pieţe de sclavi, precum cele de la Constantinopol, Alexandria sau Antiohia. Sub influenţa creştinismului, condiţia sclavului se va îmbunătăţi, ca tratament uman, dar şi ca statut social.

Colonatul s-a dezvoltat foarte mult, având ca sursă legarea ţăranilor liberi de pământ (cei ce nu puteau să-şi achite obligaţiile fiscale şi intrau în dependenţă faţă de un mare proprietar, ori cei ce nu se simţeau în siguranţă şi acceptau un patronaj) sau înzestrarea sclavilor cu laturi de pământ şi cu gospodărie. Era colon cel ce se năştea pe pământul unui proprietar şi era înregistrat la fisc la rolul proprietarului respectiv. Un colon nu avea un titlu propriu de proprietate; el dispunea de un *peculiu* (lat. *peculium*), asupra căruia îşi exercita doar dreptul de folosinţă.

Colonatul a fost o formă socială de trecere de la Antichitate la Evul Mediu, care s-a extins mult printr-o instituţie specifică acestei perioade a Bizanţului timpuriu: *patronatul*. Mobilul era de natură fiscală, iar „victimele" erau ţăranii liberi. Pentru a se apăra de constrângerile fiscului, ţăranii liberi acceptau patronajul unor mari proprietari. Cum aceştia nu plăteau impozite, ţăranii ocoleau astfel impunerea pe pământ. Contractul de patronat conducea, în final, la pierderea pământului şi transformarea ţăranului liber în colon. Fiind vorba despre o evaziune fiscală, statul a încercat să limiteze acest proces, scop în care au fost date novelle speciale.

Treptat, în rândul colonilor au apărut unele diferenţieri. În afară de colonii legaţi de pământ, înscrişi (*adscriptici*), în texte sunt menţionaţi *colonii liberi* şi *colonii salariaţi*. Prin *Novella* împăratului Justinian I din anul 539, colonii înscrişi care stăteau vreme de 30 de ani pe acelaşi pământ şi se achitau de toate obligaţiile puteau deveni coloni liberi. Era şi o categorie intermediară de coloni, *amfiboi* (coloni de ambele feluri), liberi şi aserviţi totodată. Ei aveau un lot în folosinţă, dar erau înregistraţi ca locuitori ai unui municipiu.

La sfârşitul acestei prime perioade din istoria Bizanţului colonatul a dispărut, întreaga masă a producătorilor direcţi fiind alcătuită în mediul rural din ţărani liberi.

O permanenţă socială a Bizanţului timpuriu au fost *ţăranii liberi*, proprietari de pământ şi contribuabili la fisc. Impozitele erau percepute în monedă, uneori, în perioadele de secetă şi lipsă de produse, plăteau şi în natură. Alături de proprietate, ţăranii liberi puteau obţine şi un lot în folosinţă, numit *emfiteoză*.

La cealaltă extremă a societăţii bizantine era clasa dominantă, proprietară de pământuri şi sclavi. Membrii acesteia purtau, curent, denumiri precum *domini, despotes, kyrioi*. Proprietăţile acestora nu erau constituite din domenii unitare, ci din stăpâniri răspândite în diverse părţi ale provinciei unde locuiau sau chiar din mai multe provincii. Instituţia *patronatului* a contribuit substanţial la dezvoltarea marii proprietăţi, care în aceste secole de început nu dobândise trăsături feudale. Informaţiile privitoare la marea proprietate nu îngăduie generalizări. Imperiul de Răsărit era departe de a prezenta o tipologie a marii proprietăţi. Situaţia cea mai bine cunoscută şi mereu invocată este aceea a Apionilor din Egipt, o adevărată dinastie de proprietari, despre care papirusurile ne dau detalii pentru intervalul 488-625. Apionii erau o familie de înalţi funcţionari care agonisiseră mari proprietăţi şi îşi înrolaseră trupe proprii (*buccelarii*), care să le apere bunurile. Aveau şi închisori particulare unde îşi încarcerau colonii fugari şi sătenii datornici. În anul 538 aveau 139 de deţinuţi. Proprietarii se ocupau de irigaţii, ridicau diguri, întreţineau diverse instalaţii precum mori, teascuri, brutării, băi etc. Cucerirea arabă a făcut ca domeniul Apionilor să dispară.

În Bizanţ, evoluţia marii proprietăţi spre un domeniu de tip feudal s-a făcut lent şi a luat forme proprii târziu, după sec. al XI-lea, diferite de cele din Occident.

În afara celor două clase feudale, clasa producătorilor direcţi (liberi şi aserviţi) şi clasa marilor proprietari, societatea bizantină timpurie prezenta şi o altă structurare, pe *stări* sau *ordine sociale*, care definesc situaţia unui grup social din perspectivă juridică. Între *clase* şi *stări* putea să existe un raport de identitate completă sau relativă, după cum acest raport putea lipsi. *Ordo senatorius* reprezenta codificarea juridică a clasei dominante, membrii acestuia purtând numiri precum nobilissimi, clarissimi, spectabili etc. *Ordo plebeius* se constituia din negustori, proprietari de ateliere, bancheri şi cămătari, meseriaşi, ţărani liberi

şi coloni liberi. Oamenii lipsiţi de libertate, colonii înscrişi, legaţi de pământ şi de persoana proprietarului şi sclavii nu făceau parte din stări.

Cei mai importanţi demnitari din perioada romano-bizantină făceau parte din consiliul imperial, cei mai importanţi fiind prefecţii Orientului şi Illiricului, comes sacrarum largitionum (ministrul de finanţe, responsabil de tezaurul imperial), comes rerum privatarum (administratorul bunurilor imperiale), chestorul (ministrul de justiţie), prefectul capitalei şi magister officiorum (şeful cancelariei imperiale).

Organizarea noii administraţii a presupus un efort de recuperare şi sistematizare a vechii legislaţii imperiale. Astfel, în timpul lui Theodosius al II-lea (409-450) vechile culegeri romane Codex Gregorianus şi Codex Hermogenianus au fost sistematizate în cadrul unui nou Corpus numit Codex Theodosianus. În epoca lui Iustianian cel Mare (527-565) s-a întreprins cea mai vastă opera juridică din toată istoria bizantină. Sun îndrumarea juristului Trebonian a fost alcătuit Corpus Juris Civilis, care cuprindea Codex Iustinianus (decretele imperiale emise de împăraţii romani), Pandectele / Digestele (o selecţie a jurisprudenţei romane), Institutele (un manual de drept pentru studenţi), Novelele (legislaţia curentă).

Pentru formarea cadrelor administraţiei imperiale a fost înfiinţată Şcoala Superioară de la Constantinopol care-şi va continua existenţa pe toată durata statului bizantin, concurând în această perioadă de început cu cele de la Atena, Alexandria şi Antiohia, unde tradiţiile păgâne erau foarte puternice. Acesta va fi şi motivul pentru care împăratul Iustinian a acţionat constant pentru desfiinţarea lor.

În secolele IV-VI a fost menţinută în linii generale organizarea administrativă impusă de Diocleţian, cu două prefecturi, împărţite în dioceze conduse de vicari, care, la rândul lor, aveau în subordine provinciile conduse de câte un praeses. Teritoriul imperial era apărat de trei componente militare: armata de frontieră (limitaneii), armata operaţională, de interior (comitatenses) şi garda imperială (scholae). Toate aceste componente au însumat, de-a lungul perioadei romano-bizantine, cu aproximaţie, 300.000 de soldaţi. Armata de frontieră era compusă mai ales din populaţie locală latinofonă, pe când cea de interior s-a bazat în mare parte pe recrutările din rândul barbarilor. În perioada marilor companii de recucerire întreprinse de Iustinian, armata operaţională a fost privilegiată în dauna trupelor de frontieră, ceea ce pe termen a avut consecinţe dezastruoase pentru siguranţa Imperiului.

Populaţia Imperiului de Răsărit era inegal repartizată. În zonele de litoral din Asia Mică, Tracia şi Egipt, densitatea era mai mare, iar cele muntoase din Dalmaţia sau zona centrală şi de est a Asiei Mici erau mult mai sărace în locuitori. Din punct de vedere numeric populaţia a oscilat în acestă perioadă între 14/16 şi 24/26 milioane locuitori, acestă din urmă valoare fiind atinsă după reintegrarea Italiei, nordului Africii şi sud-estului Peninsulei Iberice în vremea lui Iustinian. Cele mai populate centre urbane se găseau în Orient, unde Constantinopolul depăşea jumătate de milion de locuitori, iar Antiohia şi Alexandria numărau între 200.000 şi 300.000.

Din punct de vedere etno-lingvistic trăsătura dominantă a perioadei romano-bizantine era diversitatea. În nordul Peninsului Balcanice, într-un teritoriu cuprins între Munţii Haemus la sud şi Carpaţi la nord, brăzdat de fluviul Dunărea se găsea o populaţie romanică, vorbitoare de limbă latină. În sudul peninsulei majoritatea populaţiei era de origine greacă, iar în Dalmaţia ponderea însemnată o deţineau vechile triburi de iliri. Asia Mică se prezenta ca un veritabil mozaic etnic, în care ponderea cea mai însemnată o avea totuşi populaţia romanizată. În

Siria şi Egipt se aflau populaţii de veche sorginte orientală, iar limba cea mai răspândită aramaica.

Societatea bizantină din primele secole cunoaşte o evoluţie care va duce, în final, o dată cu sec. VII, la dispariţia relaţiilor sclavagiste şi a colonatului. Din sec. al VII-lea începe o nouă perioadă, caracterizată prin predominarea comunităţii libere şi procesul lent, îndelungat, de formare a relaţiilor feudale.

Întrebări recapitulative

1. Cum explicaţi dezvoltarea spectaculoasă a Constantinopolului, capitala Bizanţului?
2. Care au fost cele mai importante ramuri ale economiei bizantine din perioada timpurie?
3. Definiţi conceptele de *clasă socială* şi *stare socială*?

Statul şi biserica

a) ***Statul***

Bizanţul a fost o monarhie universală şi creştină. În fruntea statului se găsea *împăratul*, care se considera un *autocrator* (monarh absolut), suveran cu drept divin, ales şi înzestrat de Dumnezeu cu autoritate nelimitată. El se afla deasupra oamenilor, era egalul apostolilor (*isapostoles*), iubit de Dumnezeu (*philotheos*), pios (*eusebes*), drept (*dikaios*), omenos (*philantropos*) şi salvator (*soter*). Împăratul era comandant militar şi judecător suprem, unic legislator şi apărător al bisericii şi al credinţei ortodoxe. El avea, teoretic, putere universală şi absolută. În practică, puterea lui a fost limitată de senat, popor, armată, biserică, legislaţii şi tradiţii.

Împăratul era socotit sacru şi tot astfel palatul său. Mai dăinuie, o vreme, şi ideea de împărat ales al poporului şi senatului. Treptat, ea este abandonată, monarhii prezentându-se ca „unşi ai lui Dumnezeu". Pe lângă elementele conferite de senat, popor şi armată, adică învestitura, aclamaţia şi ridicarea pe scut, apare unul nou, *încoronarea*, pe care o făcea patriarhul şi care legitima pe cel ales. Încoronarea şi-a mai adăugat un element, *ungerea cu mir* (*oncţiunea*), prin care împăratul intra între preoţi, având acces în altar şi putând conduce ceremoniile şi procesiunile. Primul împărat încoronat a fost Leon I Tracul, în anul 457. Începând din anul 491, încoronarea a devenit un act principal al întronării prin introducerea obiceiului rostirii de către candidatul la tron a unei confesiuni de credinţă, prin care promitea ataşament faţă de ortodoxie şi faţă de interesele bisericii.

Încoronarea a adus şi schimbări în vestimentaţie, veşmintele militare fiind înlocuite cu hlamida de purpură.

În Bizanţ n-a existat o regulă strictă de succesiune la tron, aceasta datorită concepţiei omului providenţial. Cel ce ocupa jilţul imperial ajungea acolo prin voinţa lui Dumnezeu, care era mai puternică decât orice regulă. În anul 578, pe patul de moarte, Justin II se adresa astfel urmaşului său, Tiberiu II: „Vezi, Dumnezeu ţi-a acordat acest har. Dumnezeu ţi-a dăruit acest veşmânt, nu eu". În Bizanţ nu a existat o familie imperială de sânge imperial. Tot bizantinul avea „stofă de împărat". Aşa se face că pe tronul imperial au ajuns oameni de condiţie modestă, dar vrednici. Leon I (457-474) fusese măcelar, iar Justin I (518-527)

ţăran macedonean. Mai târziu, pentru a extinde exemplificările, Leon III Isaurianul (717-741) fusese meseriaş, iar Vasile I (867-886), fondator de dinastie, fusese un simplu ţăran armean. De aceea s-a vorbit, cu dreptate, că în Bizanţ a existat o adevărată „boală a purpurei". Din anul 395, când Imperiul Roman s-a împărţit, până în 1453, când Constantinopolul a fost cucerit de turci, nu mai puţin de 65 de împăraţi au fost înlăturaţi prin revolte, 41 au murit de moarte violentă, opt au fost ucişi în luptă şi numai 39 au avut parte de o moarte naturală.

În ceea ce priveşte succesiunea, exista o contradicţie între concepţia *omului providenţial* şi modul în care împăraţii încercau să-şi asigure succesiunea, constituind dinastii. Cine nu avea urmaşi pe linie bărbătească adopta un străin, pe care îl integra familiei. Treptat s-au constituit dinastii, mentalitatea bizantină fiind modelată în sensul acceptării dreptului ereditar la tron. S-a conturat *doctrina legitimistă*. În timpul dinastiei Macedonenilor, întronată în 867, a apărut instituţia *porfirogeneţilor*, a prinţilor născuţi în Porfira, sala roşie a palatului.

Cultul împăratului se realiza prin *imaginile imperiale*, numite „sacra laurata". Acestea erau expuse în tribunale, unde martorii jurau pe ele, erau aplicate pe stindarde şi uniforme, gravate pe monede, sigilii şi greutăţi ori aşezaţi în locuri publice.

În ceea ce priveşte titulatura, împăratul se numea Augustus, imperator sau autocrator. În prima jumătate a sec. VII, după ce Heraclius i-a biruit pe perşi (Ninive, 627), împăratul a preluat de la monarhii persani şi titlul de „basileus", care sub raportul puterii însemna mai mult decât „autocrator". Însuşirea noului titlu („basileus") ilustrează doctrina după care împăratul bizantin se considera *monarh universal*.

Împărăteasa deţinea aceleaşi titluri ca şi împăratul. Ea era *autocratorisa*, *basilisa* sau *despoina*. Era şi ea încoronată, aclamată. Efigia sa figura pe monede, singură ori alături de împărat şi de copii.

Asociaţii la tron primeau numele de *Cezar*, iar cei adoptaţi se numeau *nobilissimus.*

Curtea imperială, de unde plecau toate firele administraţiei, reprezenta centrul de guvernământ. Ea ocupa un întreg cartier din Constantinopol. Dregătorii în funcţie se numeau *presentes,* foştii dregători erau *vacantes*, iar cei din provincie, *absentes*. Principalii dregători erau: prefectul Orientului, prefectul Iliricului, prefectul capitalei, questorul (= ministrul de justiţie), magister offciorum (=şeful cancelariei, comandantul gărzii imperiale), comes sacrarum largitionum (=şeful vistieriei imperiale), comes rerum privatorum (=şeful averilor imperiale private). Aceşti înalţi dregători formau *sfatul imperial* (sau *consistorium principis*). Funcţiile *sfatului imperial* au fost preluate, în sec. VI, de *cabinetul sfânt al împăratului* (*sacrum cubiculum*).

Aparatul de guvernare era complicat. Existau *departamente*, care erau împărţite în servicii numite *officia*, iar acestea subîmpărţite în birouri numite *scrinia*.

Senatul a continuat să existe, dar era doar umbra celui roman. El avea un rol consultativ şi se pronunţa mai ales în probleme de legislaţie şi de justiţie. În perioada de vacanţă a tronului, senatul prelua toată puterea.

La divizarea Imperiului Roman, în 395, partea de răsărit se întindea de la Marea Adriatică până la fluviul Tigru. Tot acest teritoriu se împărţea, ştim din *Notitia dignitatum* (din anul 400), în două prefecturi, Orientul şi Iliricul. După cucerirea Italiei de la ostrogoţi, împăratul Justinian a organizat-o, prin *Sancţiunea pragmatică* (554), într-o prefectură, cea de a treia a Imperiului. Prefecturile se împărţeau în *dioceze*, conduse de *vicari*, iar acestea se subîmpărţeau în *provincii,* care aveau în frunte pe *consulares* sau *praesides*.

Organizarea militară a fost o grijă de căpetenie în Bizanţ. „Armata este pentru stat, ceea ce este capul pentru un corp”, iată o reflecţie imperială căreia i s-a dat cursul practic aşteptat. Armata era constituită din corpurile provinciale, aşa-numiţii *palatinae* sau *comitatenses* şi corpurile de la graniţă, formate din aşa-numiţii *limitanee*. Doi *magister militum*, per Orientem şi per Iliricum, aveau comanda supremă a armatei.

Strategiconul lui Pseudo Mauricius (sf. sec. VI – încep. Sec. VII) ne informează că armata bizantină dispunea de trupe de elită (*epilekta*)şi trupe uşor înarmate (*hypedestra*). În trupele de elită intrau *federaţii*, adică mercenarii barbari plătiţi din resursele regiunii în care staţionau, cele de *buccelari* şi cele de *optimaţi*.

Bizanţul a dispus de o importantă flotă de război, care i-a permis, vreme îndelungată (până la expansiunea arabă din sec. VII-VIII), să-şi exercite dominaţia în Marea Mediterană. Este ceea ce s-a numit *thalassocratia* bizantină. Flota de război dispunea de patru mari baze navale: Chersones, Akaba (în Marea Roşie), Insula Creta şi Constantinopol.

Codificarea legilor a fost o necesitate devreme simţită în Imperiul Roman. Anterior împărţirii definitive din 395, se cunoaşte existenţa a două culegeri juridice păstrate fragmentar, *Codicele lui Gregorian* şi *Codicele lui Hermogene*. Teodosie al II-lea (408-450) a iniţiat întocmirea unui nou codice de legi, care să răspundă imperativelor timpului său. În 438, comisia numită de împărat a putut prezenta ceea ce s-a numit *Codex Theodosianus*, care cuprindea 16 cărţi, fiecare tratând câte un aspect al guvernării. *Codicele Theodosian*, introdus în Occident în perioada migraţiilor germanice, a avut o mare influenţă asupra legislaţiei barbare. Faimoasa *Lex Romana Visigothorum*, destinată cetăţenilor romani din regatul vizigot, nu era decât un rezumat al *Codex-ului Theodosian*.

Justinian I cel Mare (527-565) a fost preocupat şi de ordinea din sfera legislaţiei. Împăratul, spunea Justinian, „trebuie să fie nu numai celebru prin arme, ci şi înarmat cu legi, pentru a fi capabil să guverneze în timp de pace, ca şi în timp de război”.

Marea întreprindere a împăratului, încredinţată unei comisii de specialişti, în frunte cu questorul Trebonian, a avut ca rezultat o operă care a penetrat veacurile. În aprilie 529 era gata *Codicele lui Justinian*, care reunea constituţiile imperiale începând de la împăratul Hadrian. S-a trecut, apoi, la clasificarea tuturor jurisprudenţelor care mai aveau putere de lege. În anul 533 era finalizat ceea ce s-a numit *Digesta* sau *Pandecta*. Tot în 533 a apărut şi un manual de drept civil roman, intitulat *Institutiones*. Decretele imperiale promulgate după 534, până la sfârşitul domniei lui Justinian, au fost ordonate sub titlul de *Novellae leges*. Cele patru componente ale legislaţiei justiniene au format *Corpus Juris Civilis*. Legislaţia lui Justinian consacra monarhia absolută, autocraţia, ideea că împăratul era ales şi înzestrat de Dumnezeu cu putere nelimitată; că nimic nu era mai presus decât majestatea imperială. Opera legislativă a lui Justinian a avut o însemnătate uriaşă pentru lumea romano-bizantină. Când, în sec. al XII-lea, a început în Europa Occidentală să se studieze dreptul roman, *Corpus Juris Civilis* a devenit, pretutindeni, disciplină de învăţământ.

c) ***Biserica***

Când, după moartea lui Teodosie cel Mare (17 ianuarie 395), Imperiul Roman a fost împărţit între cei doi fii ai săi, *creştinismul* era demult recunoscut şi profesat liber. După victoria obţinută împotriva competitorului său, păgânul Maxentius, la Pons Milvius (= Podul Vulturului, 28 oct. 312), împăratul

Constantin cel Mare (306-337) a oficializat creştinismul (*Edictul* de la Milan, 313). Eusebiu din Cezareea, în lucrarea sa *Vita Constantini*, spune că împăratul s-a rugat lui Dumnezeu cerându-i sprijin pentru victorie. În consecinţă, lui Constantin i s-a arătat pe cer o cruce cu inscripţia „in hoc signo vinces" (= „sub acest semn vei învinge"), iar mai apoi, în vis, i s-a arătat şi chipul lui Iisus Christos. Prin aceste „viziuni" se explică convertirea lui Constantin cel Mare la creştinism. El a pus să fie reprezentat în Forum printr-o statuie purtând crucea în mână. Pe un mozaic din palatul său de la Constantinopol, Constantin cel Mare era înfăţişat călcând în picioare un dragon, ceea ce sugerează păgânismul învins.

Edictul de la Milan (313), care nu este altceva decât confirmarea *Edictului de toleranţă* emis de împăratul Galerius la Serdica, în anul 311, retroceda bisericii creştine bunurile confiscate în vremea persecuţiilor împăraţilor Diocleţian şi Galerius.

În anul 325, la Niceea, a avut loc primul conciliu ecumenic al bisericii creştine. El a fost convocat pentru a decide în disputa teologică cu privire la natura lui Iisus Christos, la relaţia dintre Christos şi Dumnezeu-Tatăl. Din cei 318 episcopi prezenţi, mulţi erau indecişi. Formula iniţială a *Crezului*, propusă de Eusebiu din Cezareea, părea să fie acceptată de cei mai mulţi, care nu se puteau totuşi decide. Îndemnat de episcopul Hosius din Cordoba, împăratul Constantin cel Mare, prezent la Conciliu, a propus aşa-zisa formulă a „*homoousiei*", adică cosubstanţialitatea dintre Tată şi Fiu, formulă clară şi precisă.

Majoritatea participanţilor s-au raliat acestui *Crez* („simbolul de la Niceea"), prin care s-au pus bazele doctrinale ale religiei creştine.

*

La nivel instituţional, creştinismul a fost reprezentat de biserică, a cărei organizare a urmat în Bizanţ pe aceea a statului. Oraşele mai mari din provincii au devenit reşedinţe ale episcopilor, capitalele diocezelor ale mitropoliţilor, iar cele mai importante oraşe ale Imperiului (Roma, Constantinopol, Ierusalim, Alexandria şi Antohia) au găzduit reşedinţele patriarhilor. În ierarhia bisericii creştine, cel mai înalt patriarh era cel de la Roma (ulterior s-a numit *Papă*). La Concilizul ecumenic de la Chalkedon (oct. 451, al patrulea în ordinea conciliilor bisericii creştine) s-a proclamat egalitatea între Sf. Scaun de la Roma şi cel de la Constantinopol, Papa păstrând totuşi primul rang onorific în biserica creştină mulţumită vechimii scaunului său.

În scurt timp biserica a devenit extrem de bogată. Ea a primit de la stat (împărat) numeroase donaţii şi privilegii. Exemplul împăratului a fost urmat de nobili, instituţii şi de oamenii de rând. Folosite la început în scopul unor binefaceri, averile i-au conferit, apoi, acestei instituţii o independenţă faţă de stat. Totuşi, în Imperiul Roman de Răsărit (devenit Bizantin) biserica nu a fost niciodată o instituţie suprastatală, aşa cum s-a întâmplat în Apus. Ea a fost subordonată statului pentru că în momentul organizării ei existau structuri de stat puternice, capabile s-o domine şi s-o integreze. Împăratul Constantin cel Mare avusese grijă, din ziua în care făcuse din creştinism o religie de stat, să confere autorităţii imperiale dreptul de a interveni în toate problemele eclesiastice. Autoritatea împăratului în materie de religie părea aproape absolută. Împăratul convoca conciliile, iar când nu putea participa era reprezentat prin cei mai înalţi dregători. Deciziile conciliilor nu deveneau legi bisericeşti decât după ratificarea imperială. Împăraţii interveneau în numirea înalţilor demnitari ai bisericii, putea să destituie pe patriarhi din motive politice şi religioase. Dintre toţi laicii, numai împăratul avea voie să treacă prin uşile sfinte ale iconostasului.

Un specific al vieţii religioase bizantine a fost *monahismul*, apărut pe la sf. sec. al III-lea ca urmare a refuzului unei părţi a populaţiei de a mai participa la viaţa activă a societăţii. S-au constituit repede mănăstiri, adică obşti călugăreşti de bărbaţi şi de femei. Numărul acestora a crescut foarte repede. Pe la jum. sec. al VI-lea, Constantinopolul avea nu mai puţin de 67 mănăstiri pentru călugări şi cam tot atâtea pentru călugăriţe. Foarte multe obşti călugăreşti existau în Palestina, Siria, Mesopotamia, Armenia. Alexandria şi pustiul care se întindea de ambele părţi ale Nilului erau pline de mănăstiri. Activitatea monahală a atins extreme imprevizibile. La începutul sec. al V-lea, călugării fanatici au trecut la distrugerea templelor păgâne, a statuilor, bibliotecilor şi operelor de artă. Călugării au promovat o politică de intoleranţă religioasă faţă de păgâni, evrei, eretici.

*

De la începuturile lui, creştinismul a fost marcat de numeroase dispute christologice. Discuţiile în jurul naturii lui Christos au început la răscrucea secolelor III-IV şi au avut mai multe cauze: antagonismele dintre credincioşi şi conducerea bisericii, lupta pentru supremaţie din cadrul bisericii, opoziţia dintre patriarhi, opoziţia provinciilor orientale (locul de naştere a creştinismului, dar şi a ereziilor) faţă de politica fiscală a metropolei.

Doctrina eretică cea mai importantă a vremii lui Constantin cel Mare a fost *arianismul*. Arie, preot din Alexandria, considera că Iisus, fiul lui Dumnezeu este o „creaţie superioară” a Tatălui, dar nu este de aceeaşi substanţă cu aceasta, ci de o substanţă asemănătoare. Această doctrină punea accent pe originea pământească a fiului lui Dumnezeu. Adversarii lui Arie, în frunte cu Atanasie (care a devenit apoi episcop de Alexandria) considerau că Dumnezeu-Tatăl şi Dumnezeu - Fiul sunt de aceeaşi substanţă (*homoousios*). Conciliul de la Niceea (325), prezidat de împăratul Constantin cel Mare, a adoptat doctrina lui Atanasie. Arie a fost condamnat, ceea ce nu a însemnat şi sfârşitul arianismului. Dimpotrivă, această erezie a câştigat teren. În Conciliul de la Constantinopol (381), arianismul a fost din nou condamnat şi s-au pus bazele canonice ale dogmei ortodoxe (*Credo*). *În anul 391, printr-un edict imperial, împăratul Teodosie I a proclamat creştinismul religie de stat*, templele păgâne au fost închise, iar jocurile olimpice au fost interzise.

O altă erezie, *nestorianismul* urma linia lui Arie şi punea accent pe *latura omenească* a lui Christos. Acest curent refuza Mariei calitatea de „născătoare de Dumnezeu” (*Theotokos*) spunându-i-se „născătoarea lui Christos” (*Christotokos*), aşadar mama unui om. În Conciliul de la Efes (431), nestorianismul a fost condamnat, iar Nestorius, patriarh de Constantinopol, a fost îndepărtat din biserică.

O nouă erezie, *monofizitismul* era opusul ereziilor ariană şi nestoriană negând umanitatea lui Christos şi absolutizând divinitatea sa. Monofiziţii vedeau în Isus Christos „o singură persoană, o singură voinţă” (*monophysis*). În Conciliul de la Chalkedon (451), împăratul Marcian, sprijinit şi de papa Leon I, a condamnat această erezie. S-a găsit, atunci, o nouă formulare: un Christos unic, cu două naturi, omenească şi dumnezeiască, fără nici o confuzie ori separaţie. Condamnarea monofizitismului a stârnit opoziţia clerului din Orient, unde majoritatea populaţiei era adeptă a acestui eres. Încercarea împăratului Zenon de a concilia ortodoxia cu monofizitismul printr-un compromis sintetizat în decretul numit *Henotikon* (*Unitate*, 482) a agravat conflictul şi a dus la constituirea, în sec. al VI-lea, a bisericilor „naţionale”, cu ierarhie proprie, în Egipt, Siria şi Armenia.

Biserica egipteană a renunţat, de atunci, la oficierea în limba greacă şi a adoptat celebrarea slujbei în limba coptă.

Disputele christologice au continuat şi în secolele următoare. Împăratul Justinian I (527-565) a practicat o politică de aspră intoleranţă religioasă, căutând să lichideze orice altă confesiune. Tuturor ereticilor li s-a dat un termen de trei luni pentru a reveni la „dreapta credinţă”. Nici un eretic nu putea să ocupe vreo funcţie în stat. În anul 529 a fost închisă vestita şcoală păgână de la Atena, ultimii şapte profesori de acolo plecând în exil în Persia. Această politică s-a dovedit nefericită, ea afectând unitatea Imperiului. Provinciile orientale, dominate de monofizitism, ameninţau cu desprinderea, ceea ce l-a determinat pe Justinian I să-şi revizuiască atitudinea. El a încercat reconcilierea cu monofiziţii, episcopii monofiziţi sunt rechemaţi din exil. „Pacea confesională”, aşa de mult dorită nu s-a instalat însă.

Urmaşii lui Justinian au aplicat un tratament sever monofiziţilor. O soluţie mai flexibilă de stingere a îndelungatului conflict religios a încercat împăratul Heraclius (610-641). După războiul cu perşii (622-627), când Bizanţul a recuperat Siria, Palestina şi Egiptul, Heraclius a recurs la o formulă nouă, cunoscută sub numele de *monotelism* (= un singur scop), prin care se recunoştea în persoana lui Christos *o singură voinţă* (energie) şi *două naturi* (omenească şi dumnezeiască). În acest sens a dat şi un decret numit *Ectezis* (= *Proclamaţie* sau *Expunere de credinţă*, 638), care s-a dovedit, în final, inutil, ca şi formula în sine. Pentru că, între 637-642, Siria, Palestina şi Egiptul au căzut sub stăpânire arabă, iar „problema monofizită” şi-a pierdut, astfel, importanţa. Disputele religioase, amplificate de intervenţia Papalităţii, de disputa între cele două scaune patriarhale, Roma şi Constantinopol, au continuat şi în secolele următoare prefigurând „marea schismă” (1054).

Întrebări recapitulative

1. Care erau competenţele împăratului bizantin şi ce calităţi trebuia să cumuleze persoana lui?
2. Care erau instituţiile centrale în Bizanţul timpuriu?
3. Definiţi importanţa codificării legilor din perioada romano-bizantină;
4. Care au fost relaţiile între puterea de stat şi puterea ecleziastică în prima perioadă a Bizanţului?

Luptele cu barbarii
Restaurarea Imperiului universal

Politica externă a Imperiului de Răsărit în perioada romano-bizantină a fost deosebit de activă, flexibilă şi complexă. Confruntat cu situaţii dintre cele mai grele, asaltat din toate direcţiile, obligat să lupte pe mai multe fronturi, Imperiul Romano-Bizantin a trebuit să îmbine forţa armelor cu persuasiunea diplomaţiei, să găsească permanent căi şi metode cu care să-şi neutralizeze duşmanii. „Noua Romă” a practicat o politică externă abilă, utilizând principii şi mijloace care i-au adus faimă, asigurându-i suplinirea ori complinirea forţei: „divide et impera”, plata subsidiilor, tergiversarea convorbirilor, concedarea temporară a unor teritorii, organizarea de comploturi şi asasinate în tabăra adversă, cultivarea orgoliului unor suverani ori generali barbari prin acordarea de

titluri şi distincţii, alianţele matrimoniale, convertirea religioasă, instruirea şi educarea copiilor de şefi barbari, acordarea de privilegii comerciale.

Războiul a fost acceptat ca soluţie numai atunci când toate mijloacele de comunicare şi de negociere erau epuizate.

Ca altădată Roma, Bizanţul s-a găsit în obiectivul neamurilor barbare, atrase de bogăţia şi fascinaţia acestei lumi. În secolele primei perioade, Imperiul de pe Bosfor a trebuit să se apere purtând războaie contra barbarilor germanici (vandali, goţi) şi turcici (huni, avari) contra slavilor şi a perşilor.

*

Anterior împărţirii Imperiului (395), romanii au avut de înfruntat invaziile devastatoare ale goţilor. De pe litoralul nordic al Mării Negre, pe vase bosforiene, goţii au întreprins expediţii în Marea Marmara, Dardanele, Arhipelagul Egeean şi Grecia. Romanii au fost nevoiţi să le plătească tribut şi să accepte aşezarea lor la sud de Dunăre, pe teritoriul imperiului, cu statut de federaţi. În anii domniei primului împărat din partea răsăriteană, Arcadius (395-408), *vizigoţii* lui Alaric, întorşi din Italia unde-l slujiseră pe Teodosie cel Mare (378-395), s-au dedat la tulburări. Întreaga Peninsulă Balcanică, Macedonia, Grecia Centrală şi Peloponezul au cunoscut mari distrugeri. Pericolul vizigot a fost îndepărtat în 409, când vizigoţii lui Alaric au trecut în Italia. În august 410 ei au cucerit Roma pe care au jefuit-o vreme de trei zile. Peste doi ani (412), vizigoţii au pătruns în Galia de unde în 415 au trecut în Spania. Pe la jumătatea sec. al VI, între şefii vizigoţi din Spania au izbucnit neînţelegeri, ocazie bună pentru împăratul Justinian de a-şi pune în practică politica de recuperare teritorială şi de restaurare a lumii romane. În anul 550, armata bizantină a pătruns în Spania şi a cucerit unghiul de sud-est al Peninsulei Iberice unde s-a organizat o nouă provincie, care a rămas în stăpânirea imperială până în anul 624.

Ceilalţi goţi, ostrogoţii au ocupat, cu permisiunea împăratului Marcian (450-457), Pannonia. Ostrogoţii pannonieni au provocat numeroase tulburări în imperiu, au devastat în mai multe rânduri Balcanii. Împăratul Zenon I (474-491) a reuşit să-i treacă în Italia unde în 476 ultimul împărat roman fusese răsturnat de herulii lui Odoacru. Locul Imperiului Roman de Apus a fost luat în Italia de un regat de tip barbar, cel ostrogot. Împăratul Justinian I, dornic să refacă „imperiul universal”, a intervenit în Italia pe care a cucerit-o de la ostrogoţi în urma unui lung război, purtat cu forţe superioare şi generali de elită (Belizarie, Narses), între 535 şi 554. La sfârşitul acestui greu conflict militar, Italia a fost readusă sub autoritatea romană (bizantină) şi organizată sub formă de prefectură. Stăpânirea bizantină în Italia a durat puţin, locul ei fiind luat de regatul longobarzilor şi apoi, din 774, de regatul lui Carol cel Mare. Bizanţul a mai stăpânit în Italia, până în anul 751, ceea ce s-a numit *Exarhatul de Ravenna*, constituit de împăratul Mauriciu (582-602).

Un alt război pentru recuperare teritorială a fost purtat de bizantini în Africa de Nord, care fusese ocupată de *vandali* în 429. Până la căderea Imperiului Roman de Apus, în 476, împăraţii de la Roma şi Constantinopol au colaborat în această întreprindere. Cel care a finalizat acţiunea a fost acelaşi Justinian I, iar prilejul i-a fost oferit, ca şi în cazul vizigoţilor din Spania ori al ostrogoţilor din Italia, de tulburările din casa domnitoare vandală. Conflictul cu vandalii a durat 15 ani, din 533 până în 548, când Justinian era motivat să se intituleze „Vandalicus” şi „Africanus”. Africa de Nord a rămas în stăpânire bizantină până la cucerirea arabă (666-698, cucerirea Catarginei şi întemeierea Tunisului).

Războaiele iniţiate de Justinian I în Occident, finalizate cu recuperarea Spaniei, Italiei şi Africii romane au făcut ca Mediterana să redevină un „lac roman”.

Graniţa răsăriteană a Imperiului Bizantin a fost una dintre cele mai mobile. Acolo a fost purtat un lung şi istovitor război cu *perşii*. În 422 se ajunsese la o pace de lungă durată, pacea de „100 de ani”, care a funcţionat, în realitate, până în anul 502. Conflictele de amploare s-a redeschis sub împărăţia marelui Justinian şi au fost determinate de creşterea influenţei bizantine în Caucaz. Bizanţul şi-a impus suveranitatea în Kolchida şi Lazica, provincii foarte importante pentru strategia economică şi militară a Imperiului. Ocuparea celor două regiuni a fost o cauză de război. Izbucnit în 530, acest conflict avea să dureze, cu intermitenţe şi cu succese schimbătoare, când de o parte, când de cealaltă, până spre sfârşitul domniei lui Justinian I. Pacea s-a încheiat în anul 563, pentru 50 de ani şi a durat numai un deceniu. Războiul bizantino-persan s-a redeschis în 572 şi s-a prelungit până în 591, tulburând domniile a trei împăraţi, Justin II (565-578), Tiberiu II (578-582) şi Mauriciu (582-602). Cel care a dat lovitura de graţie perşilor a fost împăratul Heraclius (610-641), şi aceasta după ce suferise mai întâi înfrângeri grele, chiar în primii ani de domnie. În 611, perşii au cucerit Antiohia, în 614 au pus stăpânire pe Damasc, iar la 5 mai 614 au cucerit Ierusalimul. Biserica Sf. Mormânt a fost arsă, iar relicva sacră, Sf. Cruce, pe care după tradiţie fusese răstignit Iisus Christos, a fost dusă în Persia. Răpirea sfintei relicve a produs o stare emoţională în întreaga lume creştină, *războiul căpătând astfel un caracter sfânt*. În 619, perşii au cucerit Egiptul, principalul grânar al Imperiului.

Contraofensiva bizantină antipersană s-a purtat între 622-628, atunci când marele strateg care a fost împăratul Heraclius s-a considerat pregătit. La 5 aprilie 622, Heraclius a părăsit capitala şi va reveni ca învingător în august 629. Armata bizantină a eliberat Mesopotamia, Armenia şi Caucazul. La 12 decembrie 627, armata bizantină a reuşit o mare victorie împotriva celei persane la Ninive (pe râul Tigru). Acesta a fost actul de deces al puterii persane. Prin pacea încheiată în aprilie 628, perşii au eliberat toate teritoriile bizantine cucerite: Siria, Palestina, Armenia, Mesopotamia şi Egiptul. De aemenea, au fost eliberaţi prizonierii şi a fost restituită Sf. Cruce. Cu aceasta s-a încheiat *primul război sfânt cunoscut de lumea creştină*, moment socotit de unii istorici drept *începutul cruciadei bizantine.* După victoria contra perşilor, Heraclius şi-a luat titlul oficial de *basileu* (în 629).

Imperiul Roman de Răsărit (Bizantin) a avut de suferit mari devastări şi din partea *hunilor,* prima seminţie asiatică de neam turcic care a pătruns în Europa. Uniunea de triburi condusă de marele rege Attila, supranumit de către scriitorii creştini „biciul lui Dumnezeu”, a făcut prima incursiune la sudul Dunării în anul 441, ajungând până la Arcadiopol şi Filipopol. Încurajaţi de victoriile obţinute în această campanie, hunii au ameninţat, în 443, Constantinopolul. Înspăimântaţi, bizantinii au îndepărtat imediat pericolul plătind regelui Attila o răscumpărare de 4000 livre aur şi au promis subsidii anuale de 2100 livre aur. În 447, hunii au invadat din nou Imperiul pustiind, după un izvor al timpului, 70 de oraşe şi cetăţi. În insolenţa sa, regele hun a pretins împăratului bizantin cedarea definitivă a teritoriului dintre Dunăre şi Balcani. În acest scop, a trimis la Constantinopol o solie condusă de Edecon, iar bizantinii, pentru a tergiversa, au răspuns tot printr-o ambasadă, din care făcea parte şi istoricul Priscus din Panion. Trimişii bizantini aveau, în mare secret şi misiunea de a organiza uciderea lui Attila, acţiune nereuşită, care a costat scump Bizanţul. Hunii au răspuns cu alte atacuri pustiitoare. Salvarea Imperiului a venit din partea Occidentului. În 451,

hunii au fost înfrânţi catastrofal de o armată romană pusă sub comanda generalului Aetius, la Campus Mauriacus. După moartea regelui Attila, puterea hunică a fost lichidată.

Pe la jum. sec. al VI-lea, o nouă populaţie nomadă de neam turcic, *avarii*, sub conducerea chaganului Baian, s-a aşezat în Pannonia. Puterea avară, cu centrul pe Dunărea mijlocie, a fost un pericol real pentru Bizanţ. În anul 583, avarii au invadat Dalmaţia şi Ilyria, iar peste un an au asediat Tessalonicul. În 586-587, coaliţia avaro-slavă a devastat Moesia şi Tracia. Chaganul Baian cu trupele lui de asalt a ajuns până sub zidurile Constantinopolului, ceea ce a provocat o mare panică. Conflictele au continuat şi în anii următori, împăratul Heraclius consimţind să le plătească, în 619, un tribut substanţial, 20.000 de nomisme. Un moment de grea încercare pentru statul bizantin a fost anul 626, când a avut loc un atac combinat al avarilor, slavilor şi perşilor asupra capitalei bizantine. Împăratul Heraclius se afla cu armata în Orient, contra perşilor, apărarea Constantinopolului fiind organizată de patriarhul Sergios. La 31 iulie 626, avarii, în număr de 30.000, după estimarea poetului imperial Georgios Pisides, au început asaltul general asupra „Noii Rome". Lupta a fost deosebit de grea, dar defensiva bizantină, atent organizată, a rezistat. În acele momente a acţionat cu eficienţă şi diplomaţia bizantină care a reuşit să destrame alianţa avaro-persană punând în valoare un principiu fundamental: „divide et impera". Asediul asupra capitalei Bizanţului a eşuat. Patriarhul Sergios, eroul apărării, a compus *Imnul Acatist*, imn de triumf dedicat Fecioarei Maria, căreia locuitorii oraşului îi atribuiau protecţia şi biruinţa asupra duşmanilor. După anul 626, puterea avarilor a intrat în declin.

În prima jum. a sec. al VI-lea, izvoarele bizantine îi menţionează pentru prima dată pe *slavi* în părţile Dunării de Jos. Începând cu domnia lui Justin I (518-527), incursiunile slavilor în Imperiul Bizantin sunt tot mai frecvente, iar în timpul lui Justinian I (527-565) sunt tot mai ameninţătoare. De la Dunăre până la Constantinopol, jafurile slavilor au înspăimântat lumea bizantină. „Îi ucideau pe toţi, indiferent de vârstă şi fără nici o părere de rău", scria Procopius din Cezareea. În iarna anului 550-551, slavii au petrecut pentru prima oară pe teritoriul Bizanţului. Treptat, ei s-au aşezat la sud de Dunăre, formând colonii statornice. Anul 602 a adus schimbări fundamentale în configuraţia lumii balcanice. Atunci a avut loc revolta militarilor de pe limesul dunărean contra împăratului Mauriciu. Centurionul Focas, „tiranul cel plin de răutate, pe jumătate barbar", a fost ales de ostaşi comandant suprem, iar apoi proclamat împărat (23 noiembrie 602). Prăbuşirea limesului dunărean a permis pătrunderea şi aşezarea slavilor „în masă" la sudul fluviului. Pe la jum. sec. VII, slavii de la sud de Dunăre îşi constituiseră două structuri statale: *Uniunea celor şapte triburi din Moesia* şi *Uniunea de triburi din Macedonia.*

Momentul 602 a marcat o seria de transformări majore în structura etnică şi teritorială a Imperiului. Pătrunderea în masă a slavilor la sud de Dunăre după retragerea armatelor imperiale a dus la prăbuşirea administraţiei bizantine în toată Peninsula Balcanică. Invadatorii s-au instalat în teritoriul dintre Dunăre şi Haemus, în Dalmaţia şi Macedonia, ajungând în Pelopones şi Arhipelagul Ionic. În aceste condiţii Constantinopolul mai controla efectiv doar Tracia şi unele avanposturi de pe litoral, precum Thessalonikul, cea mai importantă metropolă din Balcani.

În secolele IV-VII, Imperiul Romano-Bizantin a fost ameninţat permanent din toate direcţiile. Către „Noua Romă" se îndreptau toţi aceia atraşi de faima unei civilizaţii care a marcat spaţii foarte întinse. Imperiul Roman de

Răsărit, devenit Bizantin o dată cu sec. VII, de când, treptat, s-a impus naţionalitatea greacă, a găsit soluţii şi resurse pentru a rezista încă multe secole.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost principiile şi prin ce mijloace a acţionat diplomaţia bizantină?
2. Care a fost scopul major al războaielor iniţiate şi purtate sub Justinian I?
3. Care au fost cele mai dificile momente, pentru existenţa statului bizantin, din sec. IV-VII?

Creaţia culturală

Cultura bizantină a fost un fenomen original, în care se regăsesc elemente elenistice, romane şi orientale. Sinteză în continuă mişcare şi deschisă influenţelor din afară, creaţia culturală bizantină a înrăurit puternic Europa medievală şi chiar lumea musulmană.

Literatura bizantină şi-a asigurat un specific din contactul intim cu antichitatea greacă. În şcolile bizantine autorii greci clasici formau, alături de lucrările sfinţilor părinţi ai bisericii, baza educaţiei. Homer era lectura favorită a tuturor elevilor. Universitatea din Constantinopol, întemeiată de împăratul Teodosie II în 425, a fost un mare seminar de cultură antică. Noua şcoală superioară, cuprinzând 31 de catedre, a funcţionat, cu mici întreruperi, până la sfârşitul Bizanţului.

Scriitorii bizantini şi-au găsit modele în autorii clasici şi s-au străduit să-i imite. Procopius din Cezareea imita pe Herodot şi Tucidide, iar Agathias, mai înclinat spre retorism, se inspira din poeţii antici.

Creştinismul a influenţat puternic literatura bizantină. Scrierile părinţilor bisericii, ale lui Vasile cel Mare, Grigorie din Nazianz şi Ioan Gură de Aur, erau studiate în şcolile bizantine şi serveau drept model scriitorilor. Trebuie remarcat că numai teologia reprezintă cel puţin jumătate din întreaga producţie literară bizantină.

Literatura istorico-politică este domeniul cel mai important al culturii bizantine scrise. Genul cel mai cultivat a fost *monografia de istorie contemporană*. Istoriografia bizantină a depăşit net pe aceea occidentală contemporană prin metodă, concepţie, compoziţie şi obiectivitate. Alt gen cultivat a fost *cronica universală* şi, de asemenea, *istoria ecleziastică*. Eusebiu din Cezareea, contemporanul lui Constantin cel Mare, este fondatorul acestor trei genuri. El a scris o biografie a lui Constantin cel Mare (*Vita Constantini*), o istorie a bisericii (*Istoria eclezistică*) şi o *Cronică universală*.

Domnia lui Justinian cel Mare a determinat o literatură politică partizană şi o alta de opoziţie. Dintre cei ce l-au admirat (cel puţin la modul oficial) şi l-au proslăvit, trei nume se impun amintite: Ioan Lydus, Petru Patriciu şi Procopius din Cezareea. Acesta din urmă, înalt demnitar, mereu în preajma palatului, participant la evenimente, a avut informaţii directe, trăite, de mare valoare. Opera capitală, *Războaiele*, este o frescă a luptelor din Italia, Africa de Nord, de la Dunăre, din Pen.Balcanică şi din Orient, lupte prin care Justinian I a restaurat „imperiul universal”. Este o lucrare de exaltare a împăratului, ca şi opera dedicată activităţii constructive a marelui autocrator (*De aedificiis*). Dacă la modul vizibil, afişat,

Procopius a glorificat pe Justinian, la cel intim l-a detestat pentru atitudinea lui despotică, mariajul, cheltuielile şi luxul afişat. *Istoria secretă*, operă anonimă descoperită la Biblioteca Vaticanului şi atribuită lui Procopius, este un adevărat pamflet, în care Justinian este comparat cu Domiţian, iar dregătorii numiţi de el sunt socotiţi nedemni, flecari şi abuzivi.

Guvernarea lui Mauricius a fost prezentată cu talent de Teofilact Simocata, secretar imperial şi guvernator al capitalei. El are o viziune largă şi a conceput istoria Imperiului Bizantin ca pe o istorie universală.

În domeniul prozei poetice de inspiraţie istorică s-a remarcat Georgios Pisides, istoriograf al împăratului Heraclius, autor al poemului panegiric intitulat *Heracliada.*

Filosofia istoriei de pe poziţii creştine a fost fundamentală de către Augustin. Ideile augustiniene au influenţat decisiv spiritul creştin, îndeosebi în Evul Mediu, dar şi mai apoi. Opera *De Civitate Dei* a lui Augustin a fost scrisă în primul sfert al sec. al V-lea. Ea trebuie socotită drept întâia metafizică de mare amploare asupra istoriei.

Cartea bizantină este o carte nouă nu numai prin forma (*codexul*) şi prin materialul său (*pergamentul*), ci şi prin concepţia paginii, considerată ca un suport atât pentru text, cât şi pentru pictură (miniaturistică). Text, decor, imagine, legătură devin adevărate opere de artă. Cele mai vechi manuscrise cu miniaturi sunt: *Geneza* şi fragmente din *Evanghelia lui Matei*, aflate la Biblioteca Naţională din Paris, *Iliada Ambrosiană* din Milano şi *Eneida Vaticană*, cu numeroase ilustraţii, databile pentru secolele V-VI.

Arta bizantină este ruptă de realitate; ea nu transfigurează realitatea imediată, ci exaltă divinitatea şi puterea imperială. Arta perioadei romano-bizantine a fost supusă înnoirilor, fondul nou, creştin, fiind în căutare de forme noi. Prin origine arta bizantină este arta capitalei. Constantinopolitană, arta bizantină este şi sincretică, la naşterea ei contribuind atât Roma cât şi Orientul. Pentru încurajarea activităţii artistice, împăraţii au oferit scutiri de impozite pentru profesiunile libere, între aceşti profesionişti fiind şi meşteri de artă.

Din primele secole ale Bizanţului datează hipodromul, porţile şi zidurile capitalei.

Domnia lui Justinian I a constituit apogeul artei din această perioadă. Procopius din Cezareea aminteşte, printre edificiile religioase datorate acestui mare împărat, bisericile Sf. Apostoli din Constantinopol, San Vitale din Ravenna, Sf. Dumitru din Tessalonic.

Biserica San Vitale este împodobită cu mozaicuri celebre, cele mai cunoscute reprezentând pe Justinian şi Teodora. Celebritatea lui Justinian I se asociază cu marea biserică Sf. Sofia din capitală unde „geniul Romei şi cel al Orientului se asociază în cel mai surprinzător ansamblu". Sfânta Sofia sau Biserica cea Mare a Ortodoxiei a fost destinată să fie „panteonul artei bizantine". Ridicată între anii 532-537, ea a fost hărăzită să întreacă în măreţie templul lui Solomon de la Ierusalim. La sfârşitul lucrărilor, vizitând capodopera, împăratul ar fi exclamat: „O, Solomoane, te-am învins". De dimensiune impresionantă (77m lungime, 72 lăţime, 65 înălţime), pentru biserica aceasta s-au folosit cele mai bune şi mai scumpe materiale: marmură multicoloră, lemn de cedru, aur, argint, fildeş, pietre preţioase, porfir, purpură orientală, covoare persane şi arabe. Sf. Sofia a fascinat pe toţi cei ce au văzut-o. Procopius din Cezareea scria uimit: "Când intri în această biserică să te rogi simţi că nu e lucrarea puterii şi meşteşugului omenesc, ci chiar faptă dumnezeiască".

În secolele romano-bizantine (IV-VII), cultura păgână cedează locul culturii creştine, care asimilează însă tradiţii elenistice şi influenţe orientale.

Întrebări recapitulative

1. Care este cel mai reprezentativ domeniu al literaturii bizantine din aceste secole?
2. Cine a fundamentat filosofia istoriei de pe poziţii creştine?
3. Care este cel mai reprezentativ monument de arhitectură din perioada romano-bizantină?

PERIOADA IMPERIULUI GREC MEDIEVAL (SEC. VII-XI)

Teritoriul, economia şi societatea

În secolele de mijloc ale mileniului bizantin, teritoriul Imperiului a suferit mari transformări. Configuraţia spaţială realizată în sec. al VI-lea („secolul lui Justinian") a durat relativ puţin. Urmaşii lui Justinian nu au arătat aceeaşi vrednicie, dar şi împrejurările politice s-au schimbat foarte mult. Treptat, Bizanţul se reduce teritorial, se pierd însemnate provincii, populaţia scade, veniturile fiscale sunt afectate. În Balcani, după slavi s-au aşezat, spre sf. sec. VII, bulgarii, care au constituit un stat. În Occident, a fost pierdută cea mai mare parte a Italiei. În Orient, arabii au asaltat provinciile bizantine cucerind Siria, Palestina, Mesopotamia şi Egiptul. Insulele Cipru, Rodos, Cos şi Creta au căzut şi ele sub stăpânirea arabă şi, de asemenea, Africa de Nord, Sicilia şi Malta. O parte din aceste teritorii au fost recuperate în sec. al X-lea prin vrednicia împăraţilor militari N.Fokas, I.Tzimiskes şi Vasile II. Pierderea marilor provincii din Orient, a Balcanilor şi a Africii de Nord a determinat *convergenţa spre elementul grecesc*. Imperiul Bizantin a devenit un stat preponderent grecesc, s-a produs, în timp, o mare uniformitate etnică. Împăratul Mauriciu (582-602) a declarat greaca drept limbă oficială a statului, ceea ce a uşurat comunicarea şi a facilitat procesul de grecizare.

Evoluţia teritorială şi demografică s-a reflectat în starea economiei, reprezentată, în continuare, de cele două sectoare de bază, agricultura (zona rurală, „chora") şi „industriile" (oraşul, „polis"). Pentru sectorul cultivării pământului dispunem de o lucrare fundamentală, de mare interes, o sinteză a cunoştinţelor acumulate de-a lungul veacurilor. Este vorba despre *Geoponica* (*Truda pământului*), întocmită sub patronajul împăratului-cărturar Constantin VII Porfirogenetul. Tehnicile agricole (irigarea, îngrăşarea solului), muncile , plantele (cerealele, viţa de vie, pomii fructiferi) existenţa unor suprafeţe întinse de păşune pentru creşterea vitelor se pot afla din această enciclopedie de agricultură. Dezvoltarea sectorului rural a fost împiedicată de lipsa de siguranţă a producătorilor direcţi. Pe unele miniaturi sunt reprezentate case ţărăneşti înconjurate cu diverse fortificaţii, ceea ce sugerează o stare de permanent pericol. Este, indiscutabil, o realitate pentru că şi veacurile acestea au cunoscut o îndelungată stare de război, invazii ale barbarilor, devastări de bunuri. Au apărut noi factori de pericol, în Balcani şi în Orient.

Un progres mai vizibil a fost înregistrat în domeniul „industriilor". Anumite ramuri, precum „industria" „de apărare, au fost bine protejate contra „spionajului industrial", ceea ce a creat avantaje Bizanţului. Statul a reglementat pe baze stricte producţia meşteşugărească, reglementări conservate într-un text de la încep. sec. X, *Cartea prefectului* (*Eparhikon biblion*). Se vorbea, acolo, despre existenţa breslelor (*sistemata*), 22 la număr, conduse de un consiliu ales cu acordul prefectului capitalei, apoi despre reglementarea producţiei, procurarea materiilor prime, preţul şi locul de desfacere a produselor, numărul orelor de muncă, salariile, calificarea lucrătorilor, avansarea de la calfă la meşter. Spre deosebire de Occident, breslele din economia bizantină nu au avut rol politic şi nici autonomie; ele erau sub controlul funcţionarilor imperiali.

Statul a intervenit şi în reglementarea comerţului, domeniu în care s-au creat *corporaţii de negustori*. Drumurile, cele controlate de autoritatea bizantină, erau foarte active, unul nou afirmându-se în aceste veacuri: cel *de la varegi la greci*, pe valea Niprului, dominat de negustorii ruşi. Un izvor foarte important

pentru negoţ este *legea navală* (*nomos nautikos*), care reglementa transportul şi menţionează numărul vaselor de comerţ, echipajele, mărfurile.

Intervenţia statului, instituirea monopolului asupra unor produse ori asupra întregului comerţ extern a favorizat vistieria imperială. Cele mai severe interdicţii atingeau produsele necesare ceremonialului bizantin, ceea ce a asigurat prestigiul curţii de la Constantinopol.

Un fenomen nou care se manifestă în aceste veacuri este *creşterea rolului negustorilor străini în vehicularea mărfurilor bizantine.* Este vorba, mai întâi, despre negustorii italieni, din Veneţia, Amalfi. O puternică colonie de negustori italieni se instalase la Constantinopol, veneţienii devenind principalii aliaţi ai Bizanţului în lupta contra normanzilor. În 1082, Alexie I a acordat negustorilor din Republica lagunelor importante privilegii. În ciuda deselor ciocniri militare, Bizanţul a avut intense legături de negoţ cu arabii. În oraşe precum Constantinopol ori Trapezunt, arabii aveau colonii şi importante privilegii. Constantin IX Monomahul (1042-1055) a admis să se construiască în capitală o moschee pentru arabi. Apoi negustorii ruşi, care îşi transportau mărfurile pe *drumul de la varegi la greci*. La Constantinopol exista şi o colonie de negustori ruşi. Negustorii bulgari au pătruns şi ei pe piaţa bizantină, cei mai mulţi fiind concentraţi la Tessalonic. Când li s-a mutat piaţa de acolo, ţarul Simeon a declarat război Bizanţului.

Moneda bizantină a continuat să fie şi în această perioadă etalon al pieţii mondiale. Cursul ei s-a păstrat, în general, stabil. Concurenţa monedei franceze şi a celei lombarde n-a afectat-o prea mult. Devalorizarea a început în timpul crizei din sec. XI, când a fost concurată puternic de monedele oraşelor italiene, Veneţia (*ducatul*) şi Florenţa (*florinul*).

Evoluţia socială în Bizanţul de mijloc ne oferă o notă originală. Marea proprietate, cu deosebire cea laică, rămâne în plan secundar. Locul îi este luat de loturile ţărăneşti libere şi totodată, de obştea ţărănească liberă sau *comuna rurală bizantină*. Aceasta nu este altceva decât vechea obşte romană reorganizată în sec. VII-VIII datorită accentuării crizei urbane după căderea limesului dunărean în anul 602 şi trecerea slavilor „în masă” la sud de Dunăre. În legislaţia acestei perioade nu se mai vorbeşte nimic despre colonat, legare de glie ori patronat.

Pentru cercetarea comunei rurale în Bizanţ există trei izvoare principale: *Legea agrară* (sf. sec. VII-încep. Sec. VIII), *Tratatul fiscal* (încep. sec. X) şi *Cadastrul Thebei* (a doua jum a sec. XI). Comuna rurală bizantină a avut, în special, funcţie fiscală şi economică. Această formă de organizare socială a dominat sec.VII-X. Membrii ei erau oameni liberi, cu proprietate funciară privată şi ereditară. Pădurile şi păşunile erau în folosinţă comună. Întreaga comună plătea statului un impozit, conceput pe principiul solidarităţii obşteşti. Comuna rurală bizantină depindea direct de împărat, care a apărat-o faţă de amestecul nobilimii locale ori centrale.

O altfel de proprietate privată, mică era aceea a militarilor sau *proprietatea stratiotică*, şi aceasta dependentă direct de împărat. Printr-o serie de *novelle,* împăraţii Vasile I, N. Focas, I. Tzimiskes, Vasile II au protejat comuna rurală şi pe proprietarii militari. Treptat, însă, marea proprietate a biruit mica proprietate. Ţăranii din obşte, numiţi *georgikoi*, devin supuşi, numiţi *paroikoi* (sau *pareci*). *Cadastrul Thebei* marchează victoria marilor proprietari, numiţi *dinaţi*. În sec. XI începe şi criza proprietăţii libere militare stratiotice. Consecinţa a fost slăbirea capacităţii militare a Bizanţului.

Întrebări recapitulative

1. Ce teritorii a pierdut Bizanţul în această perioadă?
2. Ce elemente noi caracterizează viaţa socială rurală?
3. Care a fost rolul negustorilor străini în economia Bizanţului?

Instituţiile

Viaţa instituţională bizantină s-a desfăşurat între tradiţie şi înnoire. Ţara este, şi în aceste secole, *Romania*, statul este *statul romanilor*, iar împăratul, *împăratul romanilor* (basileus tôn Rhômaiôn).

De asemenea, *triumfurile* sunt tot romane (ex., triumful lui Constantin V, 763; al lui Tzimiskes, 971; al lui Vasile II, 1018).

Statul bizantin se înnoieşte treptat, îndepărtându-se de lumea romano-occidentală. Împăratul îşi asumă, din anul 629 (ca urmare a distrugerii puterii perşilor), titlul de *basileu*, care sugerează mai mult decât acela de *imperator*. Pretenţiile de supremaţie universală s-au exprimat, în veacurile de mijloc ale Bizanţului, prin ceea ce s-a numit „familia de regi", conform căreia principii creştini formau o familie spirituală, în fruntea căreia se afla împăratul roman, ceilalţi principi fiind în raport de acesta „fraţi", „fii" sau „supuşi". Pentru a se asigura transmiterea puterii în cadrul aceleiaşi familii, în timpul dinastiei macedonene (sec. IX-XI) a apărut instituţia *porfirogeneţilor*, a prinţilor născuţi în sala roşie a palatului, singurii îndreptăţiţi să ocupe tronul.

Se accentuează *teocraţia imperială*, adică caracterul divin al puterii imperiale. Vasile I se adresa, astfel, fiului său, Leon VI Filosoful: "Primeşte puterea imperială de la Dumnezeu şi coroana imperială de la Dumnezeu prin mâna mea".

Tot acum se produce grecizarea şi orientalizarea imperiului, limba greacă se impune în raport cu limba latină. De asemenea, în sec. IX, limba slavă este recunoscută ca limbă oficială, alături de greacă şi latină.

Din sec. al VII-lea, aparatul de stat central se complică foarte mult. Existau trei categorii de funcţii: 1) *onorifice* (sau *demnităţi*), 2) *de stat* (sau *oficii*) şi 3) *palatine* (care ţineau de persoana împăratului). Cele din prima categorie se acordau membrilor familiei imperiale ori unor mari personalităţi şi purtau nume precum: cezar, curopalat, sebastos, magistru, patriciu, hipates. Funcţiile de stat, cele mai importante, erau civile şi militare: marele logothet (sau logothetul dromosului), questorul, eparhul, logothetul tezaurului public, logothetul militar (sau tôn stratiotikon), chartularul (gestiona veniturile vistieriei) şi sakelarul (care gestiona cheltuielile vistieriei). Comandantul flotei se numea marele drungar.

Înnoirile din societate reclamau o altă legislaţie, pe care împăratul isaurian Leon al III-lea şi fiul său Constantin al V-lea au iniţiat-o. În 726 a fost promulgată *Ecloga* (= *Culegere*), o prelungire şi adaptare a legislaţiei justiniene în domeniul dreptului privat şi penal. *Ecloga*, redactată în limba greacă, reprezintă spiritul nou în justiţie, mai uman, în folosul păturilor mici şi mijlocii. Ea acordă o mare atenţie dreptului familiei şi celui succesoral. La capitolul dreptului penal, legislaţia isauriană nu se mai inspiră din principiile moralei creştine, ci mai cu seamă din cutumele şi practicile orientale. Ea legalizează mutilările (tăierea nasului, a limbii, castrarea etc). Împăraţii macedoneni au avut, şi ei, însemnate iniţiative legislative. Juriştii lui Vasile I (867-886) au întocmit două lucrări: *Procheironul*, care era un manual de practică juridică destinat judecătorilor şi studenţilor şi *Epanagoga* (=*Introducere*), concepută ca o introducere la o mare culegere de legi. (*Purificarea vechilor legi*). Leon VI Filosoful (886-916) a finalizat intenţia părintelui său şi a înzestrat statul cu cel mai mare moment juridic

bizantin, *Basilicale*, redactat în limba greacă. Această culegere de legi imperiale cuprindea dreptul canonic, civil şi public, rezumând legislaţia lui Justinian şi *Novellele* succesorilor acestuia (Justin II şi Tiberiu). *Basilicalele* reflectă, în modul cel mai explicit, caracterul absolutist al puterii imperiale.

În ceea ce priveşte organizarea teritorială, s-a impus acum o nouă unitate, *thema*. O dată cu aceasta s-a renunţat la separarea funcţiilor civile şi militare, aşa cum preconizaseră împăraţii Diocleţian şi Constantin. *Thema* era la început o circumscripţie militară, unde era cantonat un corp de armată, apoi şi provincia respectivă. Funcţiile civile şi militare erau deţinute de aceeaşi persoană. Organizarea pe theme a fost inspirată de exarhatele din Italia şi Africa, unde nu a operat principiul separării funcţiilor. Primele *theme* au apărut în a doua jumătate a sec. al VII-lea în Balcani, ca o măsură contra pericolului bulgar şi slav. Împăratul Constantin VIII Porfirogenetul menţionează, în lucrarea sa *De thematibus* (*Despre theme*), *thema* Tracia ca prima din partea europeană a Bizanţului. În partea răsăriteană această nouă organizare a fost determinată de pericolul arab. Împăraţii iconoclaşti (sec. VIII) au generalizat sistemul themelor, ceea ce a făcut să se vorbească despre „militarizarea imperiului". În prima jumătate a secolului al X-lea existau 31 de theme pentru ca, în sec. XI, să se ajungă la 38. Thema era conduse de un *strateg* (uneori, din sec. X, se mai numeşte şi *duce* sau *catepan*). Strategul avea şi o cancelarie civilă care se ocupa de fiscalitate şi de justiţia themei.

Organizarea pe theme în perioada clasică a istoriei bizantine a corespuns noii structuri sociale bazate pe proprietatea liberă ţărănească şi pe militarii proprietari (*stratioţi*).

Transformările instituţionale din secolele de mijloc ale Bizanţului au regenerat statul, făcându-l apt să răspundă gravelor probleme externe.

Mişcarea iconoclastă

O dată cu venirea la putere a dinastiei isauriene, prin Leon al III-lea (717-741), se declanşează mişcarea contra icoanelor. Lupta dintre *iconoclaşti* (cei ce respingeau icoanele) şi *iconoduli* (sau *iconofili*, cei ce adorau icoanele) a dominat istoria Bizanţului vreme de aprox. un secol şi jumătate. Această mişcare nu a fost pur religioasă. Ea a reprezentat o manifestare a tendinţelor de laicizare a statului şi de formare a aristocraţiei militare, proprietară de domenii. *Caracterul religios nu este cel mai important, dar este cel mai evident*.

Cauzele mişcării iconoclaste au fost multiple, religioase (înmulţirea icoanelor din biserici, alunecarea de la icoana-simbol la idolatrie, ceea ce însemna o lezare a transcendentului), politice (conflictul dintre stat şi biserică, lupta contra monahismului), militare (lupta împotriva asaltului arabic), economice (concurenţa între întreprinderile de stat şi cele ale bisericii).

În lumea păgână reprezentările antropomorfe s-au bucurat de un mare prestigiu, în special cele care ilustrau teme mitologice sau erau legate de cultul imperial.

În primele secole ale creştinismului, imaginile antropomorfe cu caracter religios nu erau utilizate în spaţiile de cult. Chiar primele concilii au luat hotărâri în această privinţă, invocând moştenirea biblică şi tradiţia apostolică. După ce creştinismul a devenit religie oficială s-a produs o fuziune între tradiţia romană a imaginii şi practicile creştine. Astfel, noua religie a recurs tot mai des la reprezentări pentru a exprima principiile fundamentale ale dogmei aşa cum fuseseră acestea stabilite în sinoadele ecumenice. De-a lungul secolelor VI-VII imaginile antropomorfe cu caracter religios şi mai ales cele mobile (icoanele) s-au

bucurat de o popularitate deosebită atât în rândul simplilor credincioşi, cât şi la nivelul elitelor sociale şi chiar al Casei Imperiale. Proliferarea acestora a fost încurajată de Biserică, cele mai apreciate fiind icoanele achiropite, despre care se credea că sunt pictate de mână divină precum cea a Fecioarei, atribuită Sfântului Luca. Exista convingerea că acestea deţineau puteri taumaturgice (vindecătoare) şi că simpla lor prezenţă determina intervenţia binefăcătoare a personajului ceresc reprezentat.

Victoriile dobândite de creştini în luptele cu necredincioşii presupuneau intervenţia obligatorie a Divinităţii, direct sau prin intermediul unor sfinţi. Pentru a dobândi acest ajutor armatele lui Heraclius au purtat în luptă drept stindard o reprezentare a Mântuitorului. De altfel, imaginea lui Hristos a fost asociată cultului imperial, asocierea dintre împărat şi acesta fiind menită să exprime legătura indisolubilă dintre suveranul ceresc şi reprezentantul său pe pământ. Conciliul din 629, patronat de Iustinian al II-lea, a exprimat concis această convingere, printr-o parabolă conform căreia lumea creştină reprezenta o corabie condusă de Dumnezeu şi cârmuită de reprezentantul său, basileul. Din acest punct de vedere asocierea dintre suveranul ceresc şi cel terestru a devenit o adevărată politică de stat.

Pornind de la consideraţiile de mai sus, iniţierea unei politici iconoclaste poate să pară un gest care a fost justificat, paradoxal, tocmai prin calitatea împăratului de trimis al lui Dumnezeu pe pământ, în virtutea căreia putea impune orice orientare la nivel confesional. Dincolo de acest argument schimbarea de atitudine din politica imperială are rădăcini mult mai profunde. Adversarii lui Leon al III-lea au răspândit ideea că acesta a fost influenţat de Islam, mai ales că în anul 721 califul Yazid al II-lea a interzis cu desăvârşire imaginile antropomorfe cu caracter religios în lumea musulmană.

În Asia Mică ideile iconoclaste au prins contur încă înainte de 726, ca urmare a influenţelor iudaice, a celor venite dispre Biserica Armeană şi a răspândirii sectei dualiste a paulicienilor. Alături de aceste înrâuriri trebuie luată în calcul şi dorinţa lui Leon al II-lea de a consolida puterea imperială atât la nivel ideologic, cât şi prin raportare la autoritatea ecleziastică. În ceea ce priveşte prima dintre aceste mize s-a considerat că prin ruperea legăturii dintre persoana spirituală a lui Isus şi reprezentarea sa suveranitatea terestră a reprezentat sau ar fi căpătat un caracter absolut. În ceea ce priveşte Biserica Bizantină, şi mai ales componenta sa monahală, se bucura de un prestigiu deosebit întemeiat pe modelul clerical de viaţă, pe icoanele, moaştele şi relicvele pe care le deţinea. De asemenea, o bună parte a populaţiei active prefera retragerea din lume, privând astfel statul de impozite şi combatanţi. Totodată, mănăstirile au beneficiat de numeroase donaţii, atât în bani cât şi în proprietăţi. Astfel, atât din punct de vedere al prestigiului simbolic, cât şi din perspectiva economică, Biserica reprezenta un concurent redutabil al puterii imperiale. În ceea ce priveşte justificările de ordin teologic, partizanii iconoclasmului au susţinut că această politică era dusă în numele ortodoxiei, întrucâ reprezentarea lui Isus echivala cu exaltarea naturii sale umane. Din acest motiv s-a considerat că simbolul cruciform ilustrează cel mai bine natura duală a Mântuitorului, aşa cum a fost ea exprimată de părinţii Bisericii. Pornind de la ideile creştinismului primitiv, şi de la una din pornirile *„Decalogului”*(„ Să nu-ţi faci chip cioplit…”), iconoclaştii considerau icoanele drept idolatrie. Era pentru prima dată în istorie când o problemă de imagini zguduia ordinea unui mare stat. Manifestări iconoclaste au existat şi înainte de sec. VIII. În sec. VI, la Edessa, bunăoară, militarii au distrus icoanele din biserici. Leon al III-lea Isaurianul, cel ce a pornit războiul imaginilor, a făcut-o fie pentru a împărtăşi, cu titlul personal, o opinie la modă, fie din raţiuni de stat,

pentru a-i apropia mai mult de imperiu pe supuşii săi din Asia Mică de răsărit, unde iconoclasmul era foarte puternic.

Primul act al mişcării iconoclaste a fost distrugerea, din ordinul lui Leon III, în 722, a imaginii lui Iisus Christos (făcută în mozaic) de la intrarea principală a palatului imperial (Poarta Chalne sau Poarta de Bronz). Acest gest a precedat cu patru ani edictul imperial de *interzicere a icoanelor* (726). Cum rezultatele au fost minore, în anul 729 împăratul a dat un decret pentru *distrugerea icoanelor*. Averile mănăstirilor au fost confiscate, iar călugării au fost obligaţi să treacă la viaţa laică. Constantin V (741-775), fiul şi urmaşul lui Leon III, a înăsprit şi mai mult măsurile iconoclaste. Mănăstirile au fost închise, iar clădirile lor transformate în şcoli, azile, cazărmi; pământurile confiscate de la mănăstiri au fost dăruite bisericii de mir şi aristocraţiei militare. Călugării au fost obligaţi să se căsătorească. A fost interzis cultul moaştelor şi al relicvelor, iar învăţământul a fost scos de sub tutela bisericii. În anul 754, împăratul a convocat un conciliu la Constantinopol pentru aprobarea hotărârilor iconoclaste, ceea ce s-a şi întâmplat şi care echivalează cu o *reformă a bisericii monahale*.

Politica iconoclastă a Isaurienilor a întâlnit, cum era de aşteptat, rezistenţa bisericii, care şi-a găsit expresia în învăţăturile lui Ioan Damaschin, iconodul convins, prelatul care a promovat ideea independenţei bisericii faţă de stat. Tendinţa aceasta avea să se dezvolte în perioada următoare, căpătând, prin personalitatea învăţatului patriarh Fatios, contemporanul împăraţilor Mihail III şi Vasile I, forma cea mai expresivă. După o perioadă de „reflux" (780-802) şi o alta de „flux" (802-842), mişcarea iconoclastă a apus. În anul 843, împărăteasa Teodora, care-l tutela pe fiul său minor Mihail III, a dat *edictul de restaurare a icoanelor*. Iconoclaştii nu au făcut atunci nici un fel de rezistenţă, ceea ce arată clar că lupta contra icoanelor a fost mult mai complexă; că dincolo de aspectul ideologic, deschis, manifest, stătea unul economico-social. Iconoclasmul a dus la formarea unei noi clase dominante pe baza proprietăţii monahale confiscate. Această nouă clasă a fost *aristocraţia militară*, care pe la jum. sec. IX era deja formată. Scopul principal fusese finalizat. Cine să mai reacţioneze?

Întrebări recapitulative

1. Care au fost înnoirile legislative din această perioadă?
2. Ce nouă unitate teritorială a fost adoptată şi prin ce se caracteriza?
3. Care au fost cauzele mişcării iconoclaste?

Stagnare şi apogeu militar

În perioada de mijloc a istoriei Bizanţului, politica externă a cunoscut două perioade distincte. Basileii iconoclaşti s-au îndepărtat de tradiţiile greco-romane renunţând la utopia imperiului universal. Interesele vitale ale statului vizau, în vremea lor, apărarea contra noilor factori militari extrem de periculoşi, arabii şi bulgarii, care au ocupat însemnate teritorii pe seama Bizanţului. Apoi, în vremea împăraţilor macedoneni a fost reluată politica ofensivă de recuperare teritorială (Balcanii, Armenia, Mesopotamia, Siria) şi de restabilire a thalassocraţiei bizantine în Mediterana. „Marea epopee bizantină" a fost reprezentată de împăraţii N.Fokas, I.Tzimiskes şi Vasile II. Restaurarea teritorială şi-a găsit reflectarea, pe planul doctrinei politice, în revenirea la teza unicităţii imperiului şi a puterii sale mondiale.

Bizanţul şi arabii

Încă din primii ani ai erei creştine Imperiul Roman s-a arătat preocupat de situaţia politică din zona Deşertului Sirian şi a Peninsulei Arabice. În spaţiul de contact dintre statul roman şi cel persan a fost organizat un limes după modelul celui danubian şi rhenan. Aici existau unele centre comerciale importante, precum oraşul Petra, iar din secolul al III-lea d.Hr. s-a dezvoltat Regatul Palmyrei în frunte cu regina Zenobia. Triburile arabe din zonă s-au organizat sub conducerea a două dinastii: Ghassanizii şi Lakhmizii. Primii ocupau un areal situat la est de Damasc, întinzându-şi stăpânirea până la râul Eufrat. Ei au fost aliaţi constanţi ai Imperiului Roman, unii dintre ei adoptând creştinismul de tip monofizit şi servind ca trupe auxiliare în armata lui Iustinian, angrenată în confruntările cu perşii. În nord, cu centrul pe cursul superior al Eufratului, se afla formaţiunea politică a Lakhmizilor, aliaţi ai statului sasanid. În Peninsula Arabică propriu-zisă, singura formaţiune politică de tip statal era cea a Yemenului din sudul regiunii. Restul populaţiilor din peninsulă duceau o viaţă nomadă întreţinând în mod constant relaţii comerciale cu bizantinii.

Omul care i-a unificat pe arabi şi a fondat o religie universală a fost Mahomed. Aderarea arabilor la noua religie s-a făcut cu multă greutate, a existat o puternică opoziţie. Din cauza persecuţiilor, Mahomed a părăsit Mecca şi s-a retras la Medina unde era o atmosferă mai favorabilă islamismului. Fuga aceasta a avut loc în anul 622, an care constituie *începutul erei musulmane*.

Ofensiva arabă împotriva Bizanţului a fost organizată de califul Omar (634-644), a început în 634 şi s-a desfăşurat cu o rapiditate derutantă. Împăratul Heraclius, marele strateg care a distrus puterea perşilor, n-a putut da replica aşteptată. Siria, Mesopotamia, Palestina şi Egiptul cad sub stăpânire arabă până în 642. Din Orient, cucerirea arabă s-a extins spre apus, pe coasta Africii de Nord. După ce, sub conducerea lui Mohavia, arabii şi-au construit flota, ei au întreprins primele expediţii pe mare. În scurt timp au cucerit insulele Cipru, Rhodos, Cos şi Creta. În 655, o escadră arabă s-a îndreptat spre Constantinopol, aspiraţie îndrăzneaţă a expansiunii arabe. Capitala bizantină a suferit primul atac arab între 674-678, atac îndelung şi greu, terminat cu victoria „romeilor". Întreaga flotă arabă a fost arsă şi scufundată, iar 30.000 de oşteni arabi au pierit în bătălie. La victoria bizantinilor a contribuit decisiv o armă secretă, „focul grecesc" sau „focul lichid", invenţie pusă la dispoziţia împăratului Constantin IV Pogonatul de un arhitect sirian. Al doilea şi cel mai mare asediu arab asupra Constantinopolului a fost în anul 717, când Leon III Isaurianul abia se instalase în jilţul imperial. Asediul metodic al arabilor, conduşi de vestitul general Maslama, a întâlnit superioritatea pe mare a bizantinilor: *focul grecesc*. Flota arabă, de 1800 de vase, a fost în întregime distrusă. După dezastrul suferit în august 718, arabii n-au mai cutezat să atace cetatea basileilor. De asemenea, peste şase decenii Asia Mică n-a mai cunoscut atacurile sarazinilor (=arabii).

Războiul dintre Bizanţ şi Califatul arab a continuat, conflictele armate putând fi grupate în trei mari zone geopolitice: în *Asia Mică*, în *Mediterana răsăriteană* şi în *Mediterana centrală*. Succesele au fost schimbătoare până la jum. sec. al IX-lea, pentru ca apoi, prin vrednicia militară a împăraţilor macedoneni, balanţa victoriei să se încline decisiv în favoarea Bizanţului. La începutul sec. XI, puterea politico-militară a arabilor a decăzut foarte mult în favoarea turcilor selgiucizi, ceea ce a uşurat sarcina Bizanţului.

Cea mai cunoscută explicaţie pentru succesul fulgerător al arabilor s-a bazat pe forţa noii religii, pierzându-se însă din vedere că mare parte din invadatorii primelor decenii nu au îmbrăţişat noua credinţă şi că aceasta nu conţinea, cel puţin în faza sa primară, precepte sau sugestii care să ducă la ideea

războiului sfânt. A doua explicaţie priveşte factorii geografici şi climatici. În acest sens s-a vorbit despre constrângerile deşertului şi despre presiunea demografică din sânul lumii arabe.

La baza succeselor obţinute de arabi au stat şi unii factori conjuncturali, precum schimbarea de atitudine a Imperiului din perioada finală a domniei lui Heraclius. Acest împărat a refuzat să mai plătească subsidii arabilor din zonele de graniţă, ceea ce a determinat din partea acestora iniţierea unor raiduri de jaf pe teritoriul bizantin. De asemenea, pot fi enunţate o serie de cauze legate de situaţia internă a provinciilor imperiale orientale. Astfel, lungul război cu perşii epuizase practic resursele Egiptului şi Siriei, principalele contributoare la visteria imperială. De asemenea, pot fi aduse în discuţie şi motive de ordin confesional, ştiut fiind faptul că populaţia locală îmbrăţişase doctrina monofizită şi se arăta ostilă încercărilor de reconciliere în formula compromisului reprezentat de monothelism. Şi din punct de vedere militar aceste provincii fuseseră oarecum neglijate, apărarea lor fiind încredinţată unor trupe slab pregătite, care erau conduse de generali incompetenţi şi tentaţi mai curând să ţească intrigi politice.

Bizanţul şi bulgarii

Neam de origine turcică, bulgarii erau constituiţi într-o uniune de triburi situată pe teritoriul dintre cursul inferior al Volgăi şi coasta răsăriteană a Mării de Azov. Pe la jum. sec. al VII-lea, sub presiunea khazarilor, această uniune tribală s-a destrămat. Un grup puternic, sub conducerea lui Asparuh, a ocupat regiunea de stepă de la nordul gurilor Dunării, regiune numită *Bugeac* (unghiul format de Nistru, Dunăre şi Marea Neagră, căruia bulgarii i-au spus *Honglon*).

Bulgarii lui Asparuh erau un potenţial duşman pentru Bizanţ, de aceea bizantinii i-au ţinut sub observaţie. După victoria împotriva arabilor, în 678, împăratul Constantin IV Pogonatul şi-a îndreptat toate forţele spre nord, împotriva uniunii de triburi slave din Balcani şi a bulgarilor din Bugeac. În 680, basileul a organizat o campanie pe uscat şi pe mare contra acestor duşmani, dar o întâmplare nefericită (îmbolnăvirea împăratului) avea să compromită întreaga acţiune. Victorioşi, bulgarii şi slavii au încheiat o convenţie pentru înfiinţarea unui stat comun. În 681, împăratul a recunoscut existenţa şi independenţa acestui stat barbar. Este ceea ce, după creştinarea bulgarilor în 864, avea să se numească primul *Ţarat Bulgar*. Frontierele noului stat din Balcani erau la început; spre apus, Timocul, spre răsărit, Marea Neagră, la nord Dunărea, iar la sud Munţii Balcani. Reşedinţa a fost fixată la Plisca.

Bizanţul a admis existenţa acestui stat şi l-a recunoscut forţat de împrejurări. Politica externă a Imperiului Bizantin de la sf. sec. VII şi până la încep. sec. XI a avut în relaţiile cu bulgarii un capitol foarte important. Raporturile bizantino-bulgare au tribulat, în toată această perioadă, *între pace şi război*, evoluţie şi recuperarea balcanilor de către împărăţia bizantină.

Primul împărat care şi-a pus în gând să-i distrugă pe bulgari a fost Constantin V (741-775). Între 755 şi 775, el a purtat nouă campanii victorioase contra hanatului bulgar, terminate cu o pace favorabilă bizantinilor. Au urmat ani de acalmie, dar şi de încordare. Pacea a fost ruptă şi ostilităţile reluate. În 811, împăratul Nicefor I a făcut o greşeală tactică şi armata bizantină an fost distrusă într-un defileu (Vârbiski). Împăratul şi statul său major au pierit în bătălie. În iunie 813, marele han al bulagrilor, războinicul Krum, a atacat Bizanţul, a luat cu

asalt Adrianopolul şi Constantinopolul. Ratând asediul capitalei, Krum şi-a condus hoardele spre Adrianopol, care a fost cucerit şi prădat. O bună parte a populaţiei de aici a fost dusă în „Bulgaria de dincolo de Istru”, adică în Honglon, de unde abia în 837-838, flota bizantină a readus în patrie pe supravieţuitorii deportaţilor. A urmat o lungă pace, respectată la început de hanul Boris (852-889), care în 864 s-a creştinat împreună cu poporul său. Acceptând evanghelizarea, el şi-a luat numele de Mihail şi titlul de *ţar*. Astfel, bulgarii au intrat în aria civilizaţiei bizantine.

Influenţată de ideea imperială bizantină, casa princiară bulgară a afişat intenţii înalte, aspirând chiar la tronul de la Bizanţ. Ţarul Simeon, urmaşul lui Boris-Mihail, a sperat să ajungă „împărat al romanilor”, ceea ce a dus la un lung război, desfăşurat în mai multe etape. El a izbucnit în 894 şi a durat, cu intermitenţe, până în 924. În toţi aceşti ani, teritoriile bizantine au avut mult de suferit, capitala fiind atacată în două rânduri (913 şi 924).

În a doua jumătate a sec. al X-lea, Bulgaria traversa o situaţie critică. Bizantinii simt momentul şi reiau programul de distrugere a acestui stat. Trei împăraţi războinici, N.Focas, I.Tzimiskes şi Vasile II, pe parcursul a unei jumătăţi de secol, au erodat sistematic forţa primului ţarat bulgar, condamnându-l la prăbuşire. În urma campaniilor din anii 968-971, partea de răsărit a Bulgariei, sau Bulgaria dunăreană, împreună cu Dobrogea, a fost încorporată Imperiului Bizantin şi organizată într-o nouă themă, *Paristrion*, cu reşedinţa la Durostorum (Silistra). Partea Bulgariei rămasă liberă, cu centrul în Macedonia, la Ochrida, a făcut obiectivul unui lung război purtat de împăratul Vasile II între 976 şi 1018. la 29 iulie 1014, oştirea bizantină şi cea bulgară s-au confruntat în pasul Kimba-Longos (Câmpulung), între Ochrida şi Skoplje. Împăratul Vasile II a obţinut acolo o mare victorie, 14.000 de oşteni ai ţarului Samuel au fost luaţi prizonieri şi mutilaţi prin orbire. Între 1014-1018, Ţaratul Bulgar, cât mai rămăsese, a fost marcat de lupte civile, ucideri în casa monarhică şi cădere totală. Basileul Vasile II şi-a desăvârşit programul supunând întreaga Bulgarie, pe care a organizat-o în theme, după modelul bizantin. Întors la Constantinopol, el a fost primit în triumf şi supranumit „Bulgaroctonul”. Vreme de aproape două secole, bulgarii şi-au pierdut viaţa de stat.

Impactul Bizanţului cu ruşii

Impactul bizantino-rus a avut loc în anul 860, când flota kieveană (200 de monoxile), condusă de cnezii Askold şi Dir, a atacat Constantinopolul. Ruşii au fost înfrânţi, suferind pierderi grele, dar de atunci înainte ei vor avea un rol important în spaţiul geopolitic de la Marea Neagră şi Dunărea de Jos. Forţa ruşilor s-a dezvoltat continuu şi concomitent aspiraţiilor lor politice. În 882, Oleg, cneazul Novgorodului, a cucerit Kievul, care a devenit capitala statului rus. La începutul sec. X, ruşii kieveni au redeschis conflictul cu bizantinii. În anul 907, trupele ruseşti, conduse de cneazul Oleg, au atacat Constantinopolul, silind pe bizantini la încheierea unui tratat comercial, încheiat în 911, care privilegia activitatea negustorilor ruşi. După trei decenii, în 941, flotila rusă comandată de cneazul Igor a luat cu asalt Constantinopolul care a fost salvat, ca şi altădată, de „focul grecesc”. Conflictul a recidivat, şi în 945, bizantinii reînnoiesc ruşilor avantajele comerciale din 911. Negustorilor ruşi le era rezervat un întreg cartier din Constantinopol, erau prevăzute clauze speciale pentru mărfurile prohibite (precum metalele, armamentul, purpura) sau parţial îngrădite de la comercializare (de ex. mătasea). Tratatul din 945 a statornicit pentru multă vreme caracterul relaţiilor dintre Bizanţ şi Rusia Kieveană.

Religia a venit să adauge încă un element de stabilitate şi de perspectivă pentru evoluţia lumii ortodoxe. În 957, cneaghina Olga, regenta fiului ei Sviatoslav, a făcut o vizită la Constantinopol, unde s-a botezat, naş fiindu-i chiar împăratul Constantin VII Porfirogenetul. Gestul ei de creştinare a trasat viitorul lumii ruseşti. În anii următori s-au încheiat, între cele două case princiare, şi relaţii matrimoniale. În 987, Vladimir, marele cneaz al Kievului, a obţinut promisiunea mâinii prinţesei Anna, sora împăratului Vasile II, cu condiţia convertirii sale la creştinism, ceea ce s-a şi întâmplat. Vladimir s-a creştinat împreună cu poporul său (în 988-989), iar porfirogeneta Anna a luat calea Kievului. Ortodoxia a devenit confesiunea oficială în statul kievean, ceea ce a fost un mare succes al diplomaţiei bizantine din sec. al X-lea.

În secolele următoare, influenţa Bizanţului în Rusia se va dezvolta continuu. Din „oraşul lui Constantin" ruşii au primit nu doar creştinismul, ci şi modelul de guvernare, unele instituţii, dreptul, arta, scrierea, moneda. Treptat, a fost acreditată ideea „Moscova a treia Romă".

Bizanţul şi turcii selgiucizi

La sf. sec. al X-lea, când uzii locuiau între Lacul Aral şi Marea Caspică, din marea lor comunitate s-a desprins un grup important, condus de Selgiuc, care deţinuse o poziţie superioară în uniunea tribală. Grupul acesta s-a aşezat dincolo de Lacul Aral şi Amu-Daria, în vecinătatea lumii musulmane. Selgiuc, care a dat numele grupului separatist, a trecut la islamism, gest definitoriu pentru viitorul turcilor selgiucizi. În 1040, selgiucizii au ocupat Khorasanul, Iranul şi Irakul, punând bazele vestitului stat al *Marilor Selgiucizi*, în frunte cu Togrul-beg, nepotul lui Selgiuc. Ofensiva acestor turci a continuat spre Armenia, atingând grav interesele Imperiului Bizantin. Prin atacul Armeniei Mari, în anii 1047-1048, au început conflictele dintre Bizanţ şi turcii selgiucizi.

Înaintarea selgiucidă a găsit Imperiul Bizantin într-o perioadă de criză politică, declanşată după apogeul militar din vremea lui Vasile II Bulgaroctonul (+1025). Armata fusese neglijată, măsurile de protejare a obştilor ţărăneşti şi stratioţilor fuseseră abandonate, sistemul militar bizantin tradiţional se prăbuşise. Vreme de câteva decenii, viaţa de stat a fost sub înrâurirea aristocraţiei civile. Împăratul Roman IV Diogene (1068-1071), care a fost sprijinit de aristocraţia militară, a organizat mai multe campanii contra selgiucizilor. Aceea din anul 1071 a fost cea mai importantă pentru destinele acestui stat. Trupele imperiale s-au îndreptat spre Armenia, fiind permanent hărţuite de cele selgiucide, pentru ca, în final, să fie atrase „în lanţurile unei curse". În bătălia de la Manzikert (26 august 1071, lângă lacul Van), armata bizantină a suferit o grea înfrângere. Basileul a fost făcut prizonier, iar pentru eliberarea sa sultanul Alp-Arslan a pretins o samă foarte mare, un milion de nomisme şi a impus Bizanţului un tribut anual de 360.000 nomisme.

Anul 1071 a fost crucial pentru Bizanţ. Înfrângerea de la Manzikert a însemnat sentinţa de condamnare la prăbuşire a stăpânirii bizantine în Asia Mică. Tot atunci, normanzii au cucerit ultimele posesiuni bizantine în Italia, iar ungurii au ocupat cetatea Belgradului. Bizanţul a încetat să mai fie, din 1071-1072, o putere mondială.

Criza politică din casa imperială bizantină după momentul Manzikert a stimulat şi uşurat cucerirea Asiei Mici de către selgiucizi. În condiţiile disputelor pentru jilţul imperial, unii pretendenţi au solicitat sprijinul mercenarilor turci, care s-au aşezat în câteva cetăţi bizantine asiatice, iar apoi au obţinut chiar teritorii în Anatolia. În deceniul 1071-1081, selgiucizii au cucerit o mare parte a Asiei Mici,

pe care au organizat-o într-o formaţiune proprie, *Sultanatul Rum*, care a rezistat până în 1307. Reşedinţa acestui stat selgiucid a fost la început la Niceea, iar apoi la Iconium.

Recuperarea Asiei Mici de la selgiucizi a fost un obiectiv major al administraţiei basileului Alexie I Comnenul, fondatorul dinastiei cu acelaşi nume. În 1097, bizantinii, cu sprijinul cruciaţilor (Cruciada I-a, 1096-1099), au recucerit oraşul Niceea, determinând mutarea capitalei Sultanului la Iconium. Apoi, armata bizantină a readus sub stăpânirea imperială întreaga faţadă egeică a Asiei Mici. Urmaşii lui Alexie I, Ioan şi Manuel au consolidat poziţia Bizanţului în Asia Mică. În 1161, Manuel Comnenul a reuşit să impună suzeranitatea Bizanţului asupra Sultanatului Rum. Ofensiva bizantină pentru eliberarea Asiei Mici a fost, însă, curmată de victoria selgiucizilor la Myriokefalon (17 sept 1196), unde oştirea „romeilor" a fost complet distrusă.

Războiul cu turcii selgiucizi a fost un *război de cruciadă*, care pe o perioadă de timp s-a suprapus cruciadelor occidentale, numite şi cruciade „clasice". Cu marea deosebire că, în vreme ce cruciadele occidentale au fost ofensive, cruciada bizantină a fost defensivă şi recuperatorie.

*

Secolele de mijloc ale istoriei Bizanţului au însemnat, din punct de vedere militar, un timp de mare înfruntare. Statul „romeilor" pierde teritorii însemnate, le recuperează, îşi reface poziţiile. Diplomaţia şi războiul şi-au asociat eforturile pentru ca Bizanţul să rămână o putere respectată şi de temut. Dinastia Macedonenilor a reconstruit imaginea statului de altădată, o adevărată „măreţie" a timpului. Dar criza sec. XI a făcut să se năruiască statutul de putere mondială al Bizanţului. Se anunţa perioada de declin şi de prăbuşire.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost obiectivele principale, politice şi militare, ale Bizanţului din această perioadă?
2. Ce factori noi de impact militar au apărut în aceste secole?

Declin şi înflorire culturală

Cultura acestei perioade a avut o evoluţie interesantă, care s-a mulat pe marile transformări din imperiu. În dezvoltarea ei se disting două etape. Cea dintâi, cuprinsă între sec. VII – jum. sec. IX, se caracterizează prin declin cultural. Literatura acestei etape a fost predominant religioasă. În creaţia literară profană două nume s-au impus: Georgios Pisides şi poeta Casia. În artă, iconoclasmul a proscris scenele religioase figurative, înlocuindu-le cu subiecte profane, lipsite de orice emoţie spirituală. Acest „coridor întunecos", cum i s-a mai spus, a făcut trecerea de la „era bazilicii paleocreştine" la „era bisericii cruciforme".

Etapa a doua, care s-a desfăşurat de la jum. sec. IX până la sf.sec. XI, este una de înflorire culturală. Acum se manifestă ceea ce s-a numit „primul umanism bizantin", care în literatură reprezintă întoarcerea la valorile culturii clasice. Acelaşi lucru se constată şi în planul artistic, unde „renaşterea macedoneană" aduce importante inovaţii, atât în arhitectură, cât şi în pictura monumentală.

Cea mai interesantă manifestare culturală a acestor veacuri a fost, negreşit, *umanismul bizantin*, sintagmă acceptată de unii istorici, contestată de alţii. Şi

aceasta pentru că în Bizanţ nu se poate vorbi despre o mişcare generată de factori economici, precum în Italia secolelor XIII-XV. S-a considerat mai potrivită denumirea de *erudiţie savantă*, îndreptată spre dobândirea unor cunoştinţe enciclopedice. În raport cu antichitatea, ea se caracterizează, după o reflecţie care s-a impus, „mai mult prin grija pentru conservare, decât prin elan creator".

La jumătatea sec. al IX-lea, cezarul Bardas a reorganizat, în palatul Magnaura, *Şcoala Superioară de la Constantinopol*, prima universitate creştină medievală din Europa. Aici se studiau cele şapte arte liberale (gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia şi muzica), jurisprudenţa, medicina şi teologia. Acolo a studiat celebrul învăţat ajuns patriarh, Fotios, cel mai mare cărturat din acest veac. Scrierea sa *Biblioteca*, cuprinzând excerpte şi rezumate literare, este o enciclopedie prin care s-au salvat părţi din lucrări pierdute pentru totdeauna. Între erudiţii acestui veac trebuie menţionat şi învăţatul – împărat Leon VI Filosoful, iniţiator al celui mai mare monument juridic bizantin, *Basilicalele* şi al manualului de artă militară bizantină *Tactica*. Fiul său, Constantin VII Porfirogenetul reprezintă, prin iniţiative şi realizări, momentul culminant al umanismului bizantin. Împreună cu un grup de învăţaţi, împăratul s-a ocupat de alcătuirea unor compendii pentru agronomie, medicină, zoologie, tactică, istorie, diplomaţie literatură etc., vreo 50 la număr, astăzi pierdute. Sub semnătura monarhului însuşi sunt cunoscute trei opere de proporţii: lucrarea istorico-geografică *Despre theme*, sfaturile pentru fiul său Romanos, *Despre guvernarea Imperiului* şi cartea *Despre ceremoniile curţii bizantine*.

Istoriografia a fost reprezentată de Leon Diaconul, cel care l-a însoţit pe Vasile II în toate campaniile. Lui i se atribuie o istorie a acestui împărat, păstrată doar în partea ei de început. Alt reprezentant al scrisului istoric a fost M.Attaliates, autor al unei lucrări pentru o perioadă a crizei din sec. XI (1041-1081). Istoria Bizanţului din acelaşi veac XI şi-a găsit în I. Skylitzes un autor dintre cei mai reprezentativi. Lucrarea lui este cel mai important izvor pentru domnia împăratului-militar Vasile II.

Renaşterea bizantină din sec. XI a avut în M.Psellos pe cel mai ilustru reprezentant. El poseda toate caracteristicile umaniştilor italieni: cultul antichităţii, devoţiunea faţă de Homer şi Platon, imitarea stilului clasic şi vanitatea literară. Activitatea lui a atins cele mai variate domenii: teologie, filosofie, istorie, literatură, drept, astronomie, matematică. Psellos a fost socotit un adevărat Voltaire al timpului său. Principala sa operă, scrisă sub formă de memorii, a fost *Cronografia*.

În arhitectură, prima etapă, marcată de luptele cu arabii şi de iconoclasm, nu s-a remarcat printr-o înflorire deosebită. A continuat să se construiască după *planul basilical cu cupolă* (ex. Biserica Sf. Irina de la Constantinopol, Sf. Sofia de la Tessalonic). Sub dinastia Macedonenilor s-a impus formula cea mai răspândită în arhitectura bizantină. Este vorba despre *planul în cruce greacă înscrisă*, „izbândă desăvârşită a echilibrului şi logicii". Aceasta era „soluţia cea mai satisfăcătoare a adaptării cupolei, simbol al bolţii cereşti, la planul dreptunghiular moştenit de la basilica paleocreştină" (ex., Bis. Myrelaion şi Sf. Dumitru din Constantinopol, Mitropolia Mică din Atena şi Sf. Teodori tot din Atena etc. În cruce greacă s-a construit în Calabria şi Sicilia, în Rusia de la Kiev).

La bisericile mănăstirilor de la Muntele Athos, la crucea greacă înscrisă se adaugă elementele necesare celebrării slujbelor religioase: absidele, care lărgesc braţele nord şi sud ale crucii. Această „invenţie" a generat *planul triconc* sau *treflat*.

În arhitectura profană s-a construit mult, cu gust şi cu lux. A rămas celebru palatul *Bryas*, zidit de împăratul Teofil (829-842) în Asia Mică, pe

direcţia Constantinopolului. De asemenea, din aceeaşi iniţiativă, noua sală a tronului la marele palat, numită, din cauza planului său, sala Triconc. În palatul imperial, împăratul Teofil a pus să se amenajeze pavilionul Mysterion, unde se produceau efecte de acustică. Vasile I a ridicat un palat la Mangana, cu cinci etaje şi vedere spre ţărmul Asiei Mici, iar N.Focas a completat salba palatelor cu unul nou, lângă celebrul Bucoleon.

Cultura bizantină a fost folosită şi ca un instrument de mare importanţă în diplomaţie. Exemplul cel mai elocvent din această perioadă este, credem, misiunea învăţaţilor Constantin (Chiril) şi Metodiu din Tessalonic, care au propovăduit creştinismul în rândul slavilor. În acest scop ei au creat un alfabet special, la baza căruia a stat litera mare grecească (unciala greacă). Este ceea ce cultura universală a moştenit sub numele de *alfabetul chirilic*. Misiunea lui Constantin şi Metodiu a început în 863 printre slavii din Moravia Mare (anterior, ei avuseseră aceeaşi sarcină în rândul khazarilor) şi s-a sfârşit cu slujba pe care au oficiat-o în Catedrala Sf. Petru de la Roma, la finele anului 867.

Întrebări recapitulative

1. Etapizaţi, din perspectivă culturală, perioada Bizanţului de mijloc;
2. Care sunt cele trei mari personalităţi, care au ilustrat cultura scrisă a acestor veacuri?
3. Ce inovaţii oferă arhitectura bisericească din secolele IX-XI?

DECĂDEREA IMPERIULUI BIZANTIN (sf. sec. XI-jum. sec. XV)

Perioada târzie a istoriei Bizanţului a fost un timp încercat de mari frământări. Refacerea teritorială din vremea Comnenilor a fost urmată de ani grei de criză, care a culminat cu dezmembrarea teritorială din 1204. Mai apoi,

unificării din 1261 i-a succedat o lungă agonie, care a prefigurat prăbuşirea din 1453.

În ultimile secole ale vieţii bizantine, societatea s-a feudalizat, mica proprietate ţărănească liberă a fost lichidată, iar aristocraţia provincială, de tendinţe centrifugale, a trecut în primul plan al vieţii sociale şi politice.

Imperiul Bizantin şi-a pierdut, în ultimile secole de existenţă statală, poziţia economică în favoarea republicilor comerciale italiene. Concesiunile oferite negustorilor peninsulari de către basilei, justificate prin nevoi militare stringente (de ex., ameninţarea normandă), au făcut din Bizanţ un stat dependent, lipsit de resurse financiare, gata să facă oricând şi alte concesii.

Repercusiunile politico-militare şi administrative ale acestei situaţii economice nu au întârziat. Statul a slăbit, armata naţională a dispărut, a crescut numărul şi rostul mercenarilor care s-au dovedit un adevărat pericol pentru imperiu. Imperiul Bizantin s-a descentralizat, autoritatea basileului a scăzut, s-au dezvoltat principatele de tendinţă centrifugală şi mişcările de emancipare naţională ale vlahilor, bulgarilor, sârbilor, croaţilor etc.

Din exterior, Bizanţul este tot mai ameninţat: normanzii şi cruciaţii, pe de o parte, selgiucizii şi otomanii, de cealaltă parte. Decăderea economică şi descentralizarea au făcut din Bizanţ o victimă uşoară pentru turcii otomani, beneficiarii din urmă şi de lungă durată ai acestui imperiu care a cunoscut, deopotrivă, mărirea şi decăderea.

Regimul aristocraţiei militare

Cu venirea la putere a dinastiei Comnenilor, în 1081, se deschide o nouă perioadă în istoria Bizanţului. Aceasta se caracterizează prin feudalizarea rapidă a societăţii bizantine, aristocraţia militară devenind „armătura socială a statului bizantin”.

La instaurarea pe tron a lui Alexie I (1 aprilie 1081), situaţia Bizanţului era foarte gravă. În perioada crizei politice dintre 1025-1081, Bizanţul suferise mari pierderi teritoriale. Ana Comnena, fiica împăratului întemeietor de dinastie, scria în *Alexiada* că „Imperiul se limita de la oraşul Adrianopol şi până la ţărmurile Bosforului”. Într-adevăr, Asia Mică era ocupată, aproape în întregime, de turcii selgiucizi, care au întemeiat Sultanatul de Iconium. Italia de sud intrase sub stăpânire normandă, iar teritoriul de la Dunărea de Jos se afla sub controlul pecenegilor şi al elementelor locale. În Peninsula Balcanică pătrundeau adesea maghiarii, iar sârbii tindeau să se constituie într-un stat.

Primul obiectiv militar al lui Alexie I Comnenul a fost stăvilirea şi respingerea ofensivei normanzilor, care urmăreau anexarea Peninsulei Balcanice. Pentru aceasta, el a recurs la ajutorul Veneţiei, căreia i-a acordat mari privilegii comerciale. Flota normandă, condusă de Robert Guiscard, a fost învinsă lângă insula Kefalonia, din Marea Adriatică. Respinşi pe apă, normanzii au continuat asaltul pe uscat şi au provocat o grea înfrângere forţelor imperiale, în februarie 1082, sub zidurile oraşului Dirrachium. Mai apoi, armata bizantină a reuşit să-i înfrângă pe normanzi şi să elibereze Macedonia. Conflictele au continuat, dar forţa normanzilor a intrat în recul după moartea lui Robert Guiscard (iulie 1085) şi certurile dintre fiii acestuia, Bohemund şi Roger.

Al doilea obiectiv al lui Alexie I a fost redobândirea controlului asupra teritoriilor dintre Balcani şi Dunăre prin înlăturarea ocupaţiei pecenege şi temperarea elanului de autonomie al şefilor politici de la Dunărea de Jos, constituiţi într-un fel de confederaţie. Ana Comnena îi aminteşte, între şefii cu tendinţe de independenţă, pe Tatos, Sestlav şi Satza, care aveau drept centre

principale Dristra (Silistra) şi Vicina. Ceea ce autoarea menţionată numeşte „Războiul scitic" s-a desfăşurat în două etape: 1087-1089, defavorabilă Bizanţului şi 1089-1091, când forţele bizantine, având şi alianţa cumanilor, i-a înfrânt definitiv pe pecenegi în urma luptei de la Lebunion (29 aprilie 1091).

Pentru restabilirea completă a situaţiei din Balcani, Alexie I a trebuit să reglementeze relaţiile cu sârbii şi cu ungurii. Mai întâi, a încercat să împiedice constituirea unui stat sârbesc, ceea ce n-a reuşit. Sub Constantin Bodin (1082-1101) sârbii au reuşit să-şi consolideze poziţiile prin unirea tuturor regiunilor sub un singur sceptru. Statul lor a evoluat greu, s-a dezmembrat şi s-a refăcut, căpătând o autoritate apreciabilă sub domnia lui Ştefan Nemania (1168-1196). Bizanţul a recunoscut acest stat şi l-a folosit contra maghiarilor, care urmăreau cucerirea coastei dalmate.

Recucerirea Asiei Mici de la turcii selgiucizi a preocupat stăruitor pe Alexie I Comnenul. Forţele bizantine erau însă, atunci, insuficiente pentru o asemenea întreprindere. Era nevoie de sprijinul Occidentului, iar acesta a devenit posibil numai când s-au organizat Cruciadele apusene sau „clasice". Cruciadele răspundeau atât intereselor feudalilor din Europa de Vest de a cuceri noi teritorii, cât şi celor ale papalităţii de a-şi subordona biserica răsăriteană.

Cruciada I-a (1096-1099) a avut rezultate remarcabile. Urmare a înţelegerii cu împăratul Alexie I, cruciaţii, ajutaţi şi de bizantini, urmau să ocupe şi să restituie puterii de la Constantinopol Asia Mică, Mesopotamia de Nord, Siria şi Palestina. Ei, cruciaţii, puteau lua în stăpânire teritorii recuperate de la selgiucizi, cu condiţia ca acestea să nu fi fost stăpânite vreodată de bizantini. Cum înţelegerea n-a fost respectată, ruptura între Bizanţ şi Cruciaţi a devenit inevitabilă. Dacă teritoriile eliberate din Asia Mică au revenit în stăpânirea Bizanţului, în schimb Mesopotamia de Nord şi Siria, unde s-au creat două *principate*, al *Edessei* şi al *Antiohiei*, au revenit cavalerilor occidentali. La 15 iulie 1099, forţele cruciate au pătruns în Ierusalim, masacrând cea mai mare parte a populaţiei musulmane. S-a creat atunci *regatul Ierusalimului*, a cărui coroană a fost atribuită lui Godefroy de Bouillon. Cum se vede, cu toată diplomaţia sa, împăratul Alexie I nu a putut evita primejdia încercuirii Bizanţului de către occidentali. A reuşit, în schimb, să împiedice formarea unui front comun al occidentalilor contra Bizanţului.

Conflictele cu selgiucizii au continuat pe parcursul întregului secol al XII-lea. În anii Cruciadei a II-a (1147-1149), condusă de regele Franţei Ludovic VII şi de împăratul german Conrad III, selgiucizii au obţinut mai multe victorii contra bizantinilor şi cruciaţilor (Doryleum, Laodiceea, Damasc, Askalon). Mai apoi, bizantinii au revenit consolidându-şi poziţiilor în Armenia şi Cilicia. În 1159, Antiohia a fost readusă în stăpânirea bizantină. Împodobit cu toate însemnele imperiale, basileul Manuel Comnenul (1143-1180) a intrat în oraş călare, fiind primit şi privit ca stăpân al întregului Orient creştin.

Criza politică internă de la sf. sec. XII şi încep. sec. XIII a prefigurat un moment nenorocit pentru Imperiul Bizantin. Împăraţii din familia Anghelilor (1185-1204) s-au dovedit incapabili pentru conducerea unui stat confruntat cu probleme interne şi externe aşa de grave. Marea răscoală a vlahilor şi bulgarilor, constituirea unui nou stat al acestora în Balcani, creşterea presiunii sârbeşti şi formarea statului independent sârb sub Ştefan Nemania (recunoscut de Bizanţ în 1190), evenimentele din Orient (ocuparea Ierusalimului de către musulmani, la 15 sept 1187, regele Guy de Lusignan fiind luat prizonier) n-au putut fi controlate de aceşti basilei. Cruciada a III-a (1189-1192), care s-a organizat sub starea emoţională creată de căderea Oraşului Sfânt sub musulmani, condusă de Filip II August, regele Franţei, Richard Inimă de Leu, regele Angliei şi Frederich Barbă

Roşie, împăratul Germaniei, a avut rezultate anemice. Cruciaţii au reuşit să cucerească insula Cipru, care a devenit regat şi cetatea Akra, unde a fost aşezată capitala regatului Ierusalimului. În 1192 s-a încheiat un armistiţiu între Richard Inimă de Leu şi sultanul Saladin, prin care se permitea intrarea pelerinilor în Ierusalim.

Dacă urmările Cruciadei a III-a au fost neînsemnate, Cruciada a IV-a, 1202-1204 (numită şi „cruciada deviată" datorită scopurilor ei excentrice în raport cu ceea ce a însemnat conceptul de cruciadă), a avut o altă desfăşurare şi finalitate. Destinaţia principală a fost acum Constantinopolul, iar urmarea, cucerirea şi împărţirea Bizanţului. Organizată în urma apelului papei Inocenţiu III, la această cruciadă au participat cavaleri francezi, italieni şi germani conduşi de Bonifaciu de Montferrat şi Balduin de Flandra. În această cruciadă un rol important a avut Veneţia. Datorită forţei sale economice, politice şi militare, Veneţia urmărea să-şi extindă posesiunile spre răsărit şi să câştige cât mai multe privilegii comerciale pentru a deveni singura intermediară între Occident şi Orient. Poziţiile câştigate în Bizanţ nu o mai satisfăceau, era necesar acum un pas mare şi decisiv, cucerirea acestui imperiu. Mişcările populare din Bizanţ (1180, 1182-1183), care s-au soldat cu măcelărirea negustorilor italieni, politica lui Andronic Comnenul (1183-1185) de sprijinire a elementelor autohtone au imprimat politicii veneţiene tendinţa de cucerire a Bizanţului.

Situaţia internă din Bizanţ, tulburările din casa imperială (detronări „frăţeşti" şi refugieri în Occident după ajutor) au fost utilizate ca pretext pentru intervenţia cruciaţilor. La 13 aprilie 1204, cavalerii occidentali au luat cu asalt Constantinopolul şi l-au cucerit. Capitala bizantină a fost prădată şi distrusă, iar valorile din aur şi argint topite şi transformate în lingouri. Cronicarul francez al acestei cruciade, Willehardouin, avea să scrie că „niciodată de când e lumea nu s-a luat atâta pradă dintr-un oraş". Bizanţul a fost cucerit şi dezmembrat. Pe teritoriul ocupat de „latini" (= occidentali) s-au constituit patru state: 1) Imperiul Latin de la Constantinopol; 2) Regatul Tessalonicului; 3) Ducatul Atenei şi Tebei; 4) Principatul Achaia sau Moreea (în Peloponez). Trei mari regiuni bizantine au rămas independente; 1) Despotatul Epirului (Albania, o parte a Macedoniei şi Epirul grecesc); 2) Statul de la Niceea (partea de vest a Asiei Mici, cu excepţia unui teritoriu din faţa Constantinopolului) şi 3) Statul de la Trapezunt (nordul şi nord-estul litoralului pontic al Asiei Mici). Veneţia, artizana acestei întreprinderi temerare, avea sub autoritatea sa toate punctele care îi permiteau să controleze drumurile spre Constantinopol: coasta dalmată, insulele ionice, Arhipelagul egeean, porturile Peloponezului, Creta şi porturile fortificate ale Traciei şi Macedoniei, formându-şi, astfel, un vast imperiu colonial, cu o existenţă seculară, distrus apoi de otomani.

Rezultatele Cruciadei a IV-a se explică prin procesul istoric de fărâmiţare feudală din Imperiul Bizantin. *Cu anul 1204, Bizanţul a încetat să mai fie o putere, dar a continuat să existe ca stat.* Din cele trei formaţiuni statale bizantine constituie după 1204, Epir, Niceea şi Trapezunt, una, aceea de la Niceea, avea să se numească *imperiu*, deşi în realitate acest concept nu mai avea acoperire. Statul de la Niceea şi-a spus *imperiu* pentru ca ideea aceasta să nu dispară. Era o denumire de speranţă, care promitea şi susţinea acţiunea de refacere teritorială.

Imperiul de la Niceea, condus de familia Lascaris, a iniţiat şi finalizat reunificarea statului bizantin. Împăraţii de la Niceea s-au folosit de toate forţele şi au uzat de toate împrejurările favorabile pentru a reveni la ceea ce a fost Imperiul Bizantin. Între cei ce au sprijinit refacerea Bizanţului a fost şi Frederic II de Hohenstaufen (1212-1250), ultimul împărat occidental cu pretenţii de monarh universal. Într-un moment favorabil, când Imperiul Latin de la Constantinopol era

slăbit şi tot astfel statul bulgar, când Despotatul Epirului fusese neutralizat prin alianţa Statului de la Niceea cu bulgarii, iar apoi învins, şi când invazia tătarilor a slăbit mai mult Bulgaria şi a concentrat atenţia Sultanului Rum spre răsărit, Niceea a trecut la acţiunea decisivă. Teodor al II-lea Lascaris (1254-1258), un vrednic unificator, care restabilise hotarul dinspre Adriatica prin ocuparea importantului port Dirachium, a murit prematur. Fiul său minor, Ioan IV Lascaris, care i-a succedat la tron, a fost înlăturat printr-o lovitură de stat organizată de generalul Mihail Paleologul. Proclamat şi încoronat împărat (Mihail VIII), acesta a încheiat la Nymphaion (13 martie 1261) un tratat cu genovezii. În schimbul ajutorului militar solicitat, negustorii republicii ligurice primeau mari avantaje economice, scutiri de taxe şi impozite în tot imperiul. La 25 iulie 1261, sub conducerea lui Alexios Strategopoulos, oştirea de la Niceea a recucerit Constantinopolul, speculând absenţa flotei veneţiene. Lua, astfel, sfârşit Imperiul Latin de la Constantinopol. Imperiul Bizantin era refăcut, iar basileul rezida din nou în Oraşul de pe Bosfor. Mihail VIII Paleologul, restauratorul din 1261, şi-a spus „Noul Constantin".

Prăbuşirea statului bizantin

După 1261 statul bizantin nu a mai avut capacitatea să-şi refacă puterea militară şi prestigiul politic, inexorabilul său declin datorându-se unor clauze de ordin structural, cât şi unor factori conjuncturali. În ceea ce priveşte prima categorie trebuie menţionat faptul că lumea bizantină a rămas mult în urmă faţă de cea latină din punct de vedere tehnic, atât în ceea ce priveşte sfera economică, cât şi cea militară. Totodată, prăbuşirea administraţiei a dus la o contiună diminuare a veniturilor statului. De asemenea, nici în acestă perioadă nu s-a impus un principiu succesoral ferm, bazat pe primogenitură şi masculinitate. La nivel social s-a produs o polarizare între un grup restrâns de potentaţi şi marea majoritate a populaţei, care a devenit tot mai săracă.

În ceea ce priveşte factorii conjuncturali, pot fi amintite nesfârşitele dispute din interiorul familiei Paleologilor, lipsa unor suverani puternici şi cu bune calităţi militare, atât de necesare în momentele critice din ultima fază a existenţei Imperiului, la care s-au adăugat numeroase calamităţi naturale şi epidemii devastatoare.

Imperiul reunificat nu ocupa toate teritoriile greceşti. În afară au rămas Despotatul Epirului (doar vasal faţă de Constantinopol), şi Statul la Trapezunt. Imperiul Bizantin al Paleologilor cuprindea, la 1261, o mare parte din Asia Mică occidentală, Tracia, Macedonia, Tessalonicul, Tessalia, nordul Arhipelagului egeean şi Peloponezul.

La sf. sec. al XIII-lea şi în primele decenii ale celui următor, evenimentele s-au desfăşurat şi în Occident şi în Balcani, ca şi în Asia, potrivnic Bizanţului.

În Italia a crescut influenţa regilor francezi. Carol de Anjou, fratele regelui Franţei Lodovic IX, a întemeiat, cu sprijinul Papei, un stat în Sicilia şi Italia de Sud. În concepţia lui Carol de Anjou, acest stat angevin trebuia să devină centrul unui puternic imperiu mediteranean, care ar fi urmat să înglobeze în răsărit teritoriul Imperiului Bizantin, iar în apus pe acela al statului aragonez. În această situaţie, Bizanţul a apelat din nou la un instrument care s-a dovedit foarte eficace: *diplomaţia*. Folosindu-l ca negociator pe Giorgios Akropolites, Mihail VIII a avansat ideea unirii celor două biserici, care a fost imediat îmbrăţişată de Papa Clement IV (1265-1268) şi de Ludovic IX „cel Sfânt", regele Franţei (1226-1270). Situaţia, favorabilă acum Bizanţului, l-a făcut pe Carol de Anjou să renunţe la ideea sa. După un conciliu preliminar (Constantinopol, 1273), la Lyon

(6 iulie 1274) s-a perfectat prima unire a celor două biserici creştine (catolică şi ortodoxă) după schisma din 1054. Împăratul Mihail VIII a recunoscut învăţătura catolică şi supremaţia Papei. Realizarea practică a acestei uniri a fost cu neputinţa în Bizanţ din cauza unei puternice opoziţii populare (*zeloţii*).

La scurt timp, o altă coaliţie antibizantină s-a proiectat în Occident. Artizanul, acelaşi Carol de Anjou, a avut sprijinul Papei Martin IV (1218-1285). În 1281, la Orviento, s-au pus bazele alianţei dintre Statul angevin, Veneţia şi Papalitatea. Obiectivul era restaurarea Imperiului Latin (1204-1261), uzurpat de Paleologi. Şi de această dată Bizanţul a reuşit, pe calea diplomaţiei, să înlăture pericolul. Puterea de la Constantinopol a sprijinit nemulţumirea maselor siciliene şi a pus la cale răscoala populaţiei contra dominaţiei Angevinilor în Sicilia. Aşa s-au declanşat celebrele „Vecernii siciliene" la 31 martie 1282, în urma cărora Angevinii au fost răsturnaţi şi înlăturaţi din Sicilia.

În Balcani, Bizanţul a încercat, încă o dată, să-şi restabilească hegemonia în defavoarea Serbiei şi Bulgariei. Patriarhia de la Constantinopol a acţionat în raport cu statul şi a retras bisericilor din Serbia şi Bulgaria statutul de autocefalie, subordonându-le Arhiepiscopiei de Ochrida. Şi bulgarii şi sârbii au reacţionat: cei dintâi au ocupat Anchialos şi Messembria, ceilalţi, conduşi de regele Miliutin, au cucerit noi teritorii pe seama Bizanţului.

Marea invazie tătaro-mongolă (1241) a creat o situaţie favorabilă pentru puterea de la Constantinopol. În stepa nord-pontică s-a format Hoarda de Aur, prin cucerirea unor teritorii care aparţineau Rusiei Kievene. În 1256, mongolii au cucerit Iranul formând acolo statul Hulagu, iar în Egipt au constituit statul mamelucilor. Cu acest sistem de state tătăreşti, Bizanţul a legat alianţe contra bulgarilor şi contra Occidentului.

În Asia, evenimentele au cunoscut o evoluţie catastrofală pentru Bizanţ. Sub conducerea lui Ertogrul, turcii osmanlâi au întemeiat un stat şi au înaintat constant spre vest, în direcţia teritoriilor bizantine. Pe vremea lui Osman (1288-1326), ofensiva contra Bizanţului a devenit o constantă a noilor turci. Războaiele civile din casa imperială bizantină au stimulat şi favorizat acţiunile turcilor otomani. În 1326 ei au cucerit Brussa, în 1331 Niceea, iar în 1337 Nicomedia. Pe fondul celui de al doilea război civil dintre Ioan V Paleologul şi Ioan VI Cantacuzino, otomanii au trecut în Europa, primul pas fiind Peninsula Galipoli (1354). Aceasta a fost capul de pod al expediţiilor otomane pe continentul nostru.

Expansiunea rapidă a turcilor otomani în Europa a fost uşurată de următorii factori: superioritatea lor militară; diminuarea capacităţii de apărare a Bizanţului; fărâmiţarea statelor balcanice şi incapacitatea coalizării lor; pasivitatea statelor occidentale faţă de pericolul pe care îl reprezenta înaintarea otomană.

După ce în 1354 otomanii ocupaseră Galipoli, cinci ani mai târziu se aflau sub zidurile Constantinopolului. A fost întâia prospectare asupra capitalei bizantine. În 1363, turcii cuceresc Adrianopolul, care devine capitala sultanului Murad I. Treptat, regiuni însemnate din Tracia şi Macedonia intră sub stăpânirea otomană, constituindu-se astfel provincia turcească europeană Rumelia. Prima fază a ofensivei otomane spre Europa s-a încheiat pe la 1370.

A doua etapă a înaintării turceşti s-a desfăşurat spre regiunile răsăritene ale Serbiei. La Cirmen, pe râul Mariţa (26 sept. 1371), sârbii conduşi de cnezii Uglieşa şi Vucaşin au fost biruiţi, iar partea de sud a ţării lor a intrat sub dominaţie otomană. Sub presiunea acestor evenimente, Bizanţul a apelat la o soluţie pacifistă, care îl apăra pe moment de o posibilă agresiune. *Împăratul a recunoscut suzeranitatea sultanului şi s-a obligat la plata unui tribut anual*. Ioan V Paleologul (1341-1391) a fost nevoit să-l urmeze pe Murad I în războiul contra

emirilor selgiucizi din Asia Mică. Condiţia de vasal nu era deloc onorabilă pentru un împărat creştin cu veleităţi ecumenice, dar era singura salvatoare atunci. Pe acest fond marcat de pericole, în Bizanţ a izbucnit un nou război civil. Andronic IV, fiul împăratului Ioan V, sprijinit de fiul mai mare al sultanului Murad I (care se revoltase şi el împotriva tatălui) a organizat un complot contra părintelui său. Războiul, desfăşurat între 1376-1379, a accentuat criza politică din Bizanţ, care s-a transformat într-o confederaţie de stătuleţe. Victoria otomanilor contra sârbilor şi bosniecilor la Kossovopolje (15 iunie 1389), moartea sultanului Murad I prin stiletul patriotului sârb Miloş Obilici, captivitatea şi executarea cneazului sârb Lazăr, căderea Serbiei în stare de vasalitate, uciderea tuturor căpeteniilor sârbe din ordinul noului sultan Baiazid I, colonizările masive de turci în Serbia, toate acestea încheiau nefericit pentru creştini al doilea timp al expansiunii otomane spre sud-estul Europei.

Cea de a treia fază a ofensivei otomane a avut ca obiectiv principal Bizanţul. În 1393 şi 1396, Bulgaria a fost transformată în paşalâc. Statul creat de Asăneşti la sfârşitul sec. al XII-lea a dispărut din istorie pentru aproape 500 de ani. A urmat expediţia lui Baiazid I în Ţara Românească terminată nefericit pentru turci: la 17 mai 1395, la Rovine, turcii sunt biruiţi, ceea ce a dat o nouă speranţă creştinilor şi a spulberat ideea invincibilităţii ostaşilor Semilunei. Cnezii sârbi vasali turcilor, Constantin Dejanovici şi Marco Kralievici, participanţi la expediţia contra românilor în oştirea otomană (conform obligaţiilor de vasali) s-au rugat atunci pentru victoria creştinilor sau pentru moarte pe câmpul de luptă.

Între 1399-1403, Manuel II Paleologul (1391-1425) a făcut o călătorie la Roma, Paris şi Londra pentru a obţine sprijin contra ameninţării otomane. A fost un demers diplomatic zadarnic. Salvarea pentru moment a Bizanţului, amânarea iminentei prăbuşiri a venit din partea lui Timur-Lenk, hanul mongolilor. În marea bătălie de la Ankara (28 iulie 1402), Timur a produs o grea înfrângere turcilor otomani. Marele Baiazid I, făcut prizonier, a murit în captivitate. Criza politică internă care a urmat acestui nefericit deznodământ a durat mai bine de un deceniu. *După 1402, Bizanţul a încetat să mai fie vasal turcilor*, nu a mai plătit tribut, a reluat Tessalonicul şi o parte a litoralului Mării Negre.

Relaţiile noului sultan Mahomed I cu Bizanţul au fost paşnice. Urmaşul său însă, Murad II (1421-1451) a reluat ofensiva contra Bizanţului, atacând chiar la începutul domniei (în 1422) Constantinopolul, care s-a dovedit, încă o dată, greu de cucerit. Moartea împăratului Manuel II Paleologul, în 1425, a consfinţit intrarea Bizanţului în faza finală a existenţei sale. În timpul lui Ioan al VIII-lea (1425-1448), Imperiul de altădată ajunsese o confederaţie de stătuleţe în continuă decădere, care a continuat să spere într-un ajutor din partea Apusului. Calea era una singură: *unirea religioasă şi recunoaşterea supremaţiei papale*, în fond capitularea bisericii bizantine în faţa celei romane.

Împăratul Ioan VIII Paleologul a făcut, în acest scop, o călătorie în Occident. Convorbirile au dus la convocarea Sinodului de la Florenţa unde, la 6 iulie 1439, cele două biserici au fost unite. Nici hotărârea acestui conciliu nu a avut aplicare practică. Două opoziţii s-au manifestat atunci în Bizanţ: 1) *opoziţia populară*, un adevărat climat de intoleranţă şi fanatism consemnat de cronica lui Dukas şi 2) *curentul* aşa-zis „*patriotic*" („grecii adevăraţi"), reprezentat de acei bizantini care doreau refacerea ţării prin forţe proprii, respingând, deopotrivă, şi pe „latini" şi pe otomani. Acest curent se reflectă în cronicilie lui Sphrantzes şi Chalkokondyl. N-au lipsit nici „colaboraţioniştii", adică cei care respingându-i total pe „latini" erau dispuşi la colaborarea cu forţele otomane. Aşa gândeau unii mari feudali bizantini, atitudine reprezentată în planul scrisului istoric de Critobul din Imbros. Nerealizarea practică a Unirii bisericilor, lipsa ajutorului statelor

occidentale, mai ales a republicilor maritime italiene, părea că vor condamna imediat Bizanţul la prăbuşire. Dar clipa fatală s-a mai amânat datorită luptei eroice a poporului albanez condus de Gh. Kastriotul Skanderbeg şi a românilor conduşi de Iancu de Hunedoara.

Căderea Constantinopolului (1453)

În 1451, pe tronul sultanilor a venit Mehmed II, supranumit Cuceritorul, fiul lui Murad II. Era un tânăr instruit, iubitor de literatură şi pictură, el însuşi poet. Musulman nefanatic, energic, curajos şi ambiţios, noul împărat otoman nu şi-a ascuns intenţia de a da lovitura finală Bizanţului.

Pe celălalt tron, al basileilor, a urcat în 1449 Constantin XI, fratele lui Ioan VIII. Fusese despot la Mistra, în Peloponez, era oştean vrednic şi priceput, generos şi răbdător. Coroana o primise nu de la patriarh, conform obiceiului instalat în urmă cu o mie de ani, şi nu la Constantinopol, ci la Mistra. Era prima excepţie (în afara împăraţilor care au condus la Niceea), determinată de precipitarea evenimentelor şi agravarea pericolului ce ameninţa capitala şi statul însuşi.

Pregătirile sultanului pentru asediul Constantinopolului se înteţiseră, bizantinii erau cuprinşi de panică, iar basileul căuta soluţii salvatoare.

La începutul anului 1452, în Catedrala Sf. Sofia s-a anunţat marele pericol. Locuitorii trebuiau avertizaţi şi pregătiţi moral, era nevoie de o acţiune generală de apărare. Aparatul diplomatic s-a pus în mişcare, cel dintâi chemat la solidaritate creştină fiind Alfons V, regele Aragonului, al Siciliei şi Neapolului. A fost un eşec, dar basileul nu a disperat.

Marea hotărâre a asaltului general asupra capitalei Bizanţului a fost luată de sultan în ianuarie 1453. Vase de tot felul (bireme, trireme, galere, parandaria, în total 123) erau concentrate în Dardanele, pe malul Gallipolei. La sfârşitul lunii martie această armadă a trecut în Marea Marmara. Oştirea otomană de uscat s-a adunat în Tracia, teritoriul din faţa Constantinopolului. Erau, după izvoarele cele mai moderate, vreo 80.000 – 100.000 de luptători, ieniceri, crescători de şoimi şi îngrijitori ai haitelor de câini. Nu lipseau „maşinile" de asalt, catapultele şi berbecii pentru distrugerea zidurilor de atâtea ori încercate de-a lungul secolelor. Faimă a făcut atunci celebrul tun, zis „namila lui Urban", construit de meşterul ungur din Transilvania şi oferit sultanului după ce basileul, care primise primul oferta, nu-i putuse achita onorariul cerut. La 5 aprilie 1453, Mehmed II a sosit în faţa Constantinopolului.

În capitala bizantină, de la concentrarea armatei turceşti lângă cetate, au început pregătirile pentru apărare sub conducerea împăratului Constantin XI. Bărbaţi şi femei, tineri şi bătrâni lucrau la repararea zidurilor. Au fost adunate arme şi provizii, s-a constituit un fond special. Solii pentru ajutor au plecat în Italia, la Veneţia şi Genova şi la regele Alfons V al Aragonului. În februarie 1453, Senatul Veneţiei a hotărât să trimită la Constantinopol două vase şi alte 15 galere în perioada următoare. Papa Nicolae a trimis arme şi alimente pe trei vase genoveze. Colonia veneţiană din Constantinopol şi veneţienii din Creta şi-au oferit şi ei sprijinul. Genovezii conduşi de celebrul condotier Giovanni Giustini Lango au arătat un înalt simţ al onoarei şi, din proprie iniţiativă, au venit în apărarea cetăţii creştine. Locuitorii din Perra şi colonia catalană din capitala bizantină s-au solidarizat, de asemenea, cu nevoile momentului. Din Castilia a sosit nobilul viteaz Don Francisco de Toledo care susţinea că descinde din Comneni.

Când a început asediul otoman, în Cornul de Aur erau 26 de vase pregătite pentru luptă. O disproporţie şi mai mare era între armata de uscat a turcilor şi forţele bizantine din cetate. Ordonând secretarului său, Giorgios Sphrantzes, să facă inventarul bărbaţilor buni de luptă, basileul s-a îngrozit aflând că sunt doar 4983 bizantini şi vreo 2000 de străini. Cifra n-a fost divulgată pentru a nu se produce panică.

Asaltul asupra capitalei bizantine a început la 6 aprilie 1453, cei asediaţi arătând un eroism demn de faima cetăţii. Constatând prelungirea operaţiunilor, Mehmed II, inspirat de soluţia unui italian aflat în slujba sa, a decis o operaţiune spectaculoasă: trecerea vaselor, cu un fel de albii pe roate, peste deal, din Bosfor în Cornul de Aur şi realizarea unui atac surpriză. Este ceea ce s-a întâmplat duminică noaptea, 22 aprilie 1453. Soluţia, deosebit de ingenioasă, nu a avut efecte imediate. Rezistenţa bizantină a continuat. Asaltul general otoman a avut loc în noaptea de 28-29 mai 1453. Ceea ce s-a întâmplat atunci echivalează cu o epopee. Întreaga populaţie a capitalei, laici şi preoţi, călugări şi călugăriţe au arătat un eroism legendar. Doar o întâmplare avea să decidă soarta cetăţii lui Constantin cel Mare, apărată tot de un împărat Constantin: o poartă din zid (Kerkoporta), uitată deschisă de un oştean neatent şi obosit, a grăbit momentul fatal. Otomanii au pătruns în Constantinopol unde, între ziduri, s-a dat o luptă pe viaţă şi pe moarte. Acolo a căzut împăratul Constantin XI, Don Francisco de Toledo, Teofil Paleologul şi Ioan Dalmatul. Steagurile turceşti au fost înălţate pe turnurile Constantinopolului, acolo unde fluturaseră flamurile cu vulturul împărătesc.

Capitala Bizanţului a suferit un jaf cumplit, populaţia a fost trecută, la început, prin sabie, au pierit mulţi oameni, de toate condiţiile. Au fost distruse multe bunuri de preţ, odoare, mozaicuri, icoane, biblioteci. Biserica mare a Patriarhiei ortodoxe, Sf. Sofia, a fost transformată în moschee. Mehmed II s-a purtat onorabil cu demnitarii bizantini rămaşi în viaţă. În schimb, italienii căzuţi în captivitate (genovezii şi catalanii) au fost ucişi. Cei ce s-au „închinat” la intrarea sultanului în oraş, cartierele care şi-au „plecat capul” au fost cruţate, împreună cu bisericile, aşa cum spunea legea musulmană. Din ordinul sultanului a fost ales un nou patriarh în persoana lui Giorgios Ghenadie Scholarios. Sultanul, socotindu-se un urmaş al împăraţilor bizantini, a respectat biserica ortodoxă. La Constantinopol, devenit capitală a Imperiului musulman, a continuat să funcţioneze o patriarhie ortodoxă.

Cucerirea Constantinopolului de către otomani nu a însemnat sfârşitul statului bizantin. Ocuparea Atenei (1456) a Moreei (1460) şi a Trapezuntului (1461) de aceiaşi „ostaşi ai lui Allah” avea să semnifice dispariţia unui stat cu o existenţă milenară care a cunoscut, deopotrivă, „mărirea şi decăderea”.

Civilizaţia bizantină a continuat să trăiască, veacuri la rând, sub diverse forme. A existat, cum frumos a spus N. Iorga, un „Bizanţ după Bizanţ”.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost obiectivele acţiunii bizantine de recuperare teritorială din secolele XI-XII)?
2. Cum explicaţi marile succese militare otomane din sec. XIV-XV?
3. Ce forţe au concurat la apărarea Constantinopolului?

Tradiţie şi înnoire culturală

Învăţământul superior

În occidentul medieval universităţile au fost o creaţie spontană, care a căpătat forma unei asocieri dintre profesori şi studenţi. Ele ilustrau elocvent modelul medieval urban al asocierilor în scopul prezervării unor privilegii şi menţinerii monopolului asupra exercitării profesiunii. În Bizanţ, învăţământul superior s-a plasat în continuarea celui antic, atât din punctul de vedere al organizării studiilor, cât şi al structurii administrative. Astfel, principalele materii erau grupate sub forma clasicului trivium (gramatica, retorica, dialectica) şi qvadrivium (astronomia, aritmetica, geometria, muzica), iar învăţământul teologic era pus sub tutela patriarhală. Profesorii erau consideraţi funcţionari ai statului, iar după încheierea activităţii primeau un titlu onorific. În ceea ce priveşte metodele de predare, erau păstrate vechile tehnici antice de memorare, iar baza studiului era formată de opere antice precum *Poemele homerice*, sau medievale, precum *Corpus Juris Civilis, Basilicalele macedonene etc.*

Prima şcoală superioară a fost întemeiată în noua capitală imperială de Constantin cel Mare în anul 330 şi reorganizată de Theodosius al II-lea. Principalele materii de studiu erau gramatica, retorica, dialectica şi dreptul. Alte şcoli superioare fiinţau la Alexandria, unde se remarca medicina, Berytus, faimos prin studiile de drept şi Atena, care era centrul filosofiei neoplatoniciene. În perioada romano-bizantină aceste instituţii de învătământ superior erau frecventate atât de creştini cât şi de păgâni. De asemenea, funcţiona bilingvismul, studiile de drept efectuându-se în limba latină, iar cele de gramatică şi dialectică în limba greacă. Treptat, primul dintre aceste idiomuri a pierdut teren în favoarea limbii majoritare, cea greacă. Dacă până la Iustinian se poate vorbi de coabitarea şcolilor păgâne şi a celor creştine, acest împărat le desfiinţează pe primele, însă păstrează interesul pentru studierea dreptului roman.

Perioada de la sfârşitul secolului al VI-lea până la sfârşitul celui următor, care se suprapune parţial şi peste perioada iconoclastă, este una de stagnare şi chiar regres în ceea ce priveşte învăţământul superior bizantin. Cu toate acestea, sunt atestate o serie de şcoli în timpul împăratului Heraclius, iar în secolul al VII-lea a existat o şcoală juridică la Constantinopol care asigura necesarul de cadre juridice pentru administraţia imperială. Împăratul Teofil a restaurat învăţământul superior de factură clasică în noua şcoală ce-şi avea centrul la palatul Magnaura. În ceea ce priveşte învăţământul teologic un rol important l-a jucat mănăstirea Studion.

Secolele IX-X reprezintă o perioadă a erudiţiei savante tutelate de dinaştii macedoneni. În această perioadă multe opere antice ameninţate de dispariţie au fost transcrise pe pergament, un material care putea să înfrunte mai uşor vitregiile timpului. Acum s-au alcătuit marile lexicoane şi a avut loc inventarierea creaţiilor clasice şi ale Evului Mediu timpuriu. Din acest punct de vedere trebuie remarcat patronajul cultural al împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul şi al patriarhului Photios. În acord cu dinamica epocii, caracterizată mai curând prin pasiunea pentru conservare şi mai puţin prin elan creator, tehnicile didactice s-au bazat pe memorarea textelor.

Secolul al XI-lea reprezintă perioada de maximă expansiune teritorială şi de apogeu cultural, dar şi declinul epocii macedonene. Acum învăţământul superior a fost organizat după criterii riguroase din iniţiativa lui Constantin al IX-lea Monomachos, căpătând forma unei confederaţii de şcoli, dintre care se remarcau prin prestigiu cea, condusă de Ioan Xiphilinos, care a primita titlul de *apărătorul legii* şi şcoala filosofică, condusă de Mihail Psellos, *consulul filosofilor*. Profesorii erau remuneraţi de stat şi de senatul imperial, care îi investea în funcţii. Titularii catedrelor obţineau funcţia prin concurs, în condiţiile

concurenţei acerbe din secolul al XI-lea. Materiile erau aproximativ aceleaşi din perioada romano-bizantină, retorica fiind piatra de încercare a oricărui învăţat, iar studiile juridice şi filosofice pregăteau funcţionari şi oameni de stat.

În perioada dinastiei Comnenilor (sfarşitul secolului al XI-lea – secolul XII) învăţămîntul superior nu a dispărut, însă el a trecut în umbra mult mai presantelor preocupări politice. După dezastrul din 1204 Lascarizii de la Niceea au reînfiinţat şcoala superioară sub conducerea eruditului Nicephor Blemydes. În perioada Paleologilor statul nu a mai fost capabil să susţină un întreg corp profesoral, cei interesaţi de învăţătura înaltă grupându-se în jurui câte unui magistru.

În paralel cu învăţământul superior laic a existat la Constantinopol şi o şcoală patriarhală condusă de un rector aflat sub ascultarea Sinodului. Aceasta se concentra pe studierea adevărului revelat, iar profesorii erau recrutaţi în majoritatea lor din personalul de la Sfânta Sofia.

Creaţia culturală

Creaţia culturală bizantină din ultimele secole nu a fost unitară. Elementele de prelungire culturală, precum influenţa metropolei asupra provinciei ori gustul pentru retorică, s-au asociat cu înnoirile din sec. XIII-a doua jumătate şi din prima jumătate a sec. al XV-lea, prin ceea ce s-a numit „renaşterea Paleologilor". Aceasta a însemnat fărâmiţarea unităţii culturale şi apariţia „şcolilor" regionale, recuperarea şi exaltarea elenismului.

Se dezvoltă interesul pentru cunoaşterea universală, legăturile cu lumea ortodoxă şi occidentală. Filologul Maxim Planudios, ambasadorul lui Andronic al II-lea (1282-1328) la Veneţia, a tradus în greceşte numeroase opere ale literaturii latine, profane şi creştine. Demetrius Cydones, care îşi însuşise limba latină la Milano, a tradus în greceşte *Summa Theologiae* a lui Toma d'Aquino şi alte scrieri ale Părinţilor Bisericii latine, începând cu Fericitul Augustin. Multe romane cavalereşti şi balade italiene, provensale sau franceze au fost adaptate în poezia populară greacă.

În sec. al XIV-lea şi la începutul celui următor tineri italieni au venit să-şi facă studiile la Constantinopol. Unul din cei mai renumiţi profesori ai înaltei şcoli din capitala Bizanţului, Manuel Chrisolaras (1350-1415) a fost invitat să predea cursuri de limbă greacă la Florenţa, la Pavia şi apoi la Roma. Alţi umanişti bizantini, precum Ioan Arghiropoulos şi Gheorghe din Trapezunt, au predat la Florenţa şi în alte oraşe din Italia. Visarion din Trapezunt a trecut la catolicism, a militat pentru unirea celor două biserici şi s-a aflat în compania unor celebri umanişti, precum Poggio Braciollini. Visarion a ajuns cardinal şi a lăsat moştenire Veneţiei bogata sa bibliotecă, ce avea să fie unul din fondurile principale de la Biblioteca Marciana.

Domeniul cel mai fecund şi mai interesant al culturii rămâne *literatura social-politică*, unde se reflectă situaţia Bizanţului din ultima perioadă, decăderea, agonia şi iminentul sfârşit. Istoricii din aceste secole se reclamă urmaşii marilor scriitori ai antichităţii greceşti, ai lui Herodot, Tucidide şi, mai ales, Polybius. La fel, ai dramaturgilor Eschil, Euripide şi Aristofan. În literatura istorică persistă ideea imperială, credinţa că Bizanţul reprezintă cultura şi civilizaţia şi că el trebuie salvat. Soluţiile oferite au fost diverse, de la sprijinul solicitat Occidentului catolic până la încrederea în forţele proprii ori pactizarea cu duşmanul.

O strălucită reprezentantă a scrisului istoric a fost Ana Comnena, fiica împăratului Alexie I. *Alexiada,* monografia dedicată tatălui său, a stărnit de la

apariţie un interes deosebit, fapt explicabil prin informaţia istorică comunicată. Autoarea ne asigură de obiectivitate („iubesc pe tata, dar iubesc şi mai mult adevărul"), deşi rareori şi-a putut depăşi condiţia de fiică a basileului. Monografia aceasta, bogată în detalii de familie, intrigi de curte, diferende între familia Comnenilor şi a Dukaşilor, interesează întâi de toate pentru problemele fundamentale cu care se confrunta Bizanţul la sf. sec. al XI-lea şi începutul celui următor. Elementele de politică generală, legitimitatea dinastică, rostul politic al bisericii, politica religioasă a împăratului Alexie I, aspecte ale ideologiei bizantine fac din această operă un izvor de mare valoare istorică.

Ioan Zonaras, mare drungar al gărzii imperiale şi secretar al cancelariei de stat, este autorul unei cronici universale intitulate *Rezumat de istorii*, care narează faptele de la Facerea lumii până la 1118, anul venirii la domnia Bizanţului a lui Ioan II Comnenul (1118-1143). Informaţia lui este bogată, iar orizontul istoric destul de larg. Prin intermediul lui Zonaras ne sunt cunoscute primele 21 de cărţi din opera lui Dio Cassius.

Ioan Kinnamos, fost secretar imperial, autorul lucrării numite *Epitome*, înfăţişează evenimentele din vremea domniilor lui Ioan al II-lea şi Manuel I Comnenul, aşadar de la 1118 la 1180. Opera sa se remarcă prin precizia informaţiei, competenţa expunerii şi imparţialitate. Nicetas Choniates, fost mare logothet şi guvernator provincial, este autor al mai multor lucrări, principala fiind *Istoria*, alcătuită din 21 de cărţi în care narează evenimentele dintre 1118-1206.

Ca izvoare a folosit tradiţia orală, mărturiile contemporanilor ca şi propriile sale impresii şi amintiri. Autorul prezintă în detaliu răscoala Asăneştilor şi întemeierea statului vlaho-bulgar, punând în evidenţă rolul fundamental al vlahilor în aceste evenimente. Capitolele despre Andronic Comnenul (1183-1185) şi Cruciada a IV-a sunt, de asemenea, foarte interesante, relevând patriotismul autorului, duşmănia pe care o arată „latinilor" (=catolicii).

Grigorios Akropolites, apropiat al împăratului Teodor al II-lea Lascaris (1245-1258), a fost mare logothet şi diplomat. Cea mai de seamă operă a sa este *Istoria*, în care urmăreşte evenimentele de la 1203 la 1261, adică aşa numita perioadă a Imperiului de la Niceea. Akropolites este un autor obiectiv şi un bun cunoscător al evenimentelor contemporane la care a participat nemijlocit.

Nicefor Gregoras este una dintre cele mai de seamă personalităţi ale culturii şi literaturii bizantine. Opera sa fundamentală este *Istoria romeilor,* unde prezintă, în 37 de cărţi, evenimentele de la 1204 la 1359. Angajat în viaţa politică şi în dezbaterile de idei ale vremii sale, Gregoras narează faptele dintr-o perspectivă subiectivă, uneori chiar pătimaş.

Ioan Cantacuzino a ocupat înalte demnităţi în stat, angajându-se şi în disputa pentru tronul imperial. Sub numele de Ioan VI Cantacuzino a domnit efectiv între 1347 şi 1354. Îndepărtat din domnie, el s-a retras la o mănăstire atonită, în 1355, unde şi-a desfăşurat activitatea de cărturar sub numele de Ioasaf. *Istoria* sa, în patru cărţi, relatează faptele dintre 1320 şi 1356, fiind un izvor foarte preţios, aparent obiectiv. Numai aparent, pentru că autorul a fost implicat în evenimentele prezentate, ceea ce nu-i poate asigura sinceritatea şi imparţialitatea discursului.

Constantin Manasses, fost mitropolit de Naupactos (+1173), s-a numărat printre oficialii curţii lui Manuel I Comnenul (1143-1180). Opera sa istorică fundamentală este un *Cronograf* în 6733 de versuri, unde istoriseşte evenimentele de la „creaţia" lumii până la 1081. Prin traducerile sale în limba slavă, *Cronograful* lui Manasses a avut o mare circulaţie în sud-estul Europei, printre altele şi la noi în ţară, influenţând istoriografia românească.

În sec. al XV-lea, literatura istorică este preocupată de soarta Bizanţului ajuns în pragul prăbuşirii. Istoricii se situează pe poziţii diferite faţă de gravitatea situaţiei. Dukas (*Istoria turco-bizantinăî*, 1341-1362) este un prooccidental, în vreme ce Georgios Sphranzes (*Memorii*, 1401-1437) este un adversar al unirii bisericilor, care ar fi însemnat o abdicare în faţa „latinilor" (=catolicii). Laonic Chalcocondyl (*Expuneri istorice,* 1328-1436) realizează o istorie paralelă a turcilor şi a bizantinilor, urmărind ascensiunea celor dintâi şi decăderea celorlalţi iar Critobul din Imbros (*Din domnia lui Mehmed al II-lea,* 1451-1467) este un filoturc, afişând admiraţie pentru cuceritorii Constantinopolului.

Arhitectura înfăţişează o tendinţă spre complicarea planurilor, spre supraîncărcarea decorului exterior, ceea ce a făcut să se vorbească despre „un fel de baroc bizantin". Arta construcţiei a trăit în Bizanţul târziu nu o renaştere precum în Quattrocento Italiei, ci ultima fază a evoluţiei sale, asemănătoare celei a goticului flamboyant. A continuat să se construiască în stil *cruce greacă înscrisă*, atât în teritoriul încă bizantin, cât şi în teritoriile pierdute, precum în Serbia, Macedonia. De asemenea, s-a edificat în *plan triconc*, cu abside laterale la nord şi la sud (la Muntele Athos, în Tessalia, Serbia, pe valea Moravei). *Planul bazilical* (cu trei nave) a rămas prin tradiţie consacrat mitropoliilor. Astfel a fost concepută catedrala din Mistra (Peloponez), înălţată la 1292, dedicată sfântului militar Dimitrie. De asemenea, catedrala ridicată de Alexie I Comnenul la Trapezunt. Cupola era învelită cu aramă aurită, din care cauză a fost supranumită Chrysokephalos (cu creştetul de aur). Edificiile religioase din epoca Paleologilor oferă o trăsătură care se poate întâlni, deopotrivă, la Constantinopol, în Macedonia, Serbia sau Ţările Române. Este vorba despre importanţa acordată faţadelor. „Se pare că începând din această perioadă, arhitecţii s-au adresat mai mult privirilor decât sufletelor" (Ch. Delvoye).

Pictura, ameninţată în sec. XII de manierism, şi-a găsit, treptat, noi forme de expresie, pe măsura aspiraţiilor timpului, a rafinamentului păturilor sociale cultivate. În special pe vremea Paleologilor (sec. XIII-a doua jum. /sec. XV-prima jum.) se simte o revitalizare şi o înnoire a formelor. Edificii vechi sunt repictate, altele noi sunt decorate cu mozaicuri ori acoperite cu frescă. Se tinde „către o anume predominare a sensului uman asupra sensului sacramental". Are loc, în acest fel, o apropiere de credincioşi. Mozaicul cedează locul frescei, atât din cauza sărăcirii vistieriei imperiale, cât şi pentru că acesta nu mai satisfăcea exigenţele esteticii noi. Subiectele, motivele ornamentale sunt preluate din miniaturile vechilor manuscrise. Se preferă ca inspiraţie arta antică, ceea ce era firesc într-o perioadă de umanism. *Spiritul baroc*, care s-a simţit în arhitectură, şi-a găsit loc şi în pictura murală. Artiştii preferă atitudinile de duioşie şi melancolie. Sunt redate, frecvent, scene de familie cu amănunte pitoreşti. Subiectele picturale sunt mai diverse: din povestirile evanghelice, din viaţa Fecioarei, Imnul Acatist, vieţile sfinţilor. „Proporţiile personajelor se alungesc prefigurând arta lui El Greco….". Pictorii bizantini nu au căutat, precum cei italieni, exactitatea anatomică. „Până la sfârşit, arta bizantină va rămâne credincioasă năzuinţei spre transcendenţă, care situează chiar şi cele mai familiare scene în lumea visului şi a legendei" (Ch. Delvoye).

Miniaturistica, o adevărată vocaţie a artei bizantine, s-a dezvoltat şi în Bizanţul târziu. Numeroase manuscrise bizantine împodobite, însoţite de ornamente, se găsesc la Biblioteca Naţională din Atena, la bibliotecile mănăstirilor de la Athos, la Biblioteca Universităţii din Princeton (SUA), Biblioteca Naţională din Paris, la Vatican ori la Biblioteca Bodleiană (Oxford). O trăsătură fundamentală pentru această artă este îndepărtarea de *idealism* şi orientarea spre *naturalism*. Personajele reprezentate sunt, uneori, în costume de

epocă. Un realism cu totul remarcabil afişează miniaturile, în număr de aproape 600, care împodobesc manuscrisul lucrării *Compendiu de istorii* al lui Ioan Skylitzes, păstrat la Madrid. Miniaturile care ilustrează această cronică abundă în notaţii pitoreşti despre obiceiurile şi moravurile societăţii bizantine.

Contrar interdicţiilor de dogmă, în această perioadă, sub influenţa Apusului catolic, se dezvoltă şi în Bizanţ *sculptura funerară*. Marile familii bizantine şi-au dorit şi ele sarcofagii sculptate în bisericile înălţate. Apar decoraţii pe arcade, arhivolte împodobite cu frunze de acant, îngeri. La Muzeul Arheologic din Istanbul sunt mai multe fragmente de arhivolte (= ornament plastic la partea de sus a unei arcade), din care unul păstrează monograma Paleologilor. Sunt şi arhivolte decorate cu busturile Apostolilor. Se cunosc imagini sacre, în marmură şi în calcar, precum chipul lui Iisus Christos de la Mistra (Peloponez).

Arta ţesăturilor a rămas printre cele mai frumoase şi mai înfloritoare la Constantinopol. În lucrarea sa, atât de interesantă, *Prattica della mercatura*, negustorul florentin Pegolotti ne informează că, pe la 1350, capitala Imperiului Bizantin era principala piaţă de unde se puteau cumpăra mătăsuri şi postavuri brodate cu aur. Atunci când a refăcut tezaurul de la Biserica Sf. Sofia, Mihail VIII Paleologul, restauratorul Bizanţului la 1261, i-a donat numeroase ţesături şi vase. Piese de cult brodate cu fir de aur erau adesea trimise ca simbol de preţuire, ca daruri cu prilejul negocierilor şi încheierii tratatelor. Pe unele miniaturi, precum acelea din *Cartea lui Iov*, apar femei brodând ori lucrând la războiul de ţesut. Broderia religioasă bizantină a căpătat o dezvoltare care avea să se prelungească şi după căderea Constantinopolului.

Arta bizantină a supravieţuit încă vreme de trei secole în diverse teritorii foste bizantine, precum insula Cipru (care a fost cucerită de turci abia în 1570, sub Selim II), Creta (cucerită de sultanul Ahmed, în 1669) sau comunitatea greacă de la Veneţia. Pictura postbizantină a fost reprezentată de peste 250 de pictori greci. Un tânăr cretan, menit să atingă celebritatea, Domenicos Theotokopoulos, numit mai târziu El Greco, avea să fie ultimul dintre marii pictori „bizantini”.

Forme ale culturii bizantine aveau să se conserve în ţările din estul şi sud-estul Europei.

Întrebări recapitulative

1. Care este principalul izvor narativ privitor la răscoala vlahilor şi bulgarilor şi constituirea celui de al doilea stat bulgar?
2. Care sunt trăsăturile picturii bizantine din perioada târzie?
3. Ce forme artistice continuă şi dezvoltă tradiţia culturală bizantină?

Împăraţii Bizanţului

I. Dinastia Teodosiană

Arcadius, 395-408
Teodosie II, 408-450
Marcian, 450-457
Leon I, 457-474
Zenon, 474-491
Anastasie I, 491-518

II. Dinastia Justiniană

Justin I, 518-527
Justinian I cel Mare, 527-565
Justin II, 565-578
Tiberiu II, 578-582
Mauriciu, 582-602
Focas, 602-610

III. Dinastia Heraclizilor
Heraclius, 610-641
Constant II, 641-668
Constantin IV Pogonatul, 668-685
Justinian II, 685-695
Leonţiu, 695-698
Tiberiu III, 698-705
Justinian II, 705-711
Filippikos, 711-713
Anastase II, 713-715
Teodosie III, 715-717

IV. Dinsatia Isauriană
Leon III Isaurianul, 717-741
Constantin V Copronimul, 741-775
Leon IV Hazarul, 775-780
Constantin VI, 780-797
Irina, 797-802
Nicefor I Logofătul, 802-811
Mihail I, Rhangabé, 811-813
Leon V Armeanul, 813-820

V. Dinastia Amoriană
Mihail II, 820-829
Teofil, 829-842
Mihail III, 842-867

VI. Dinastia Macedoneană
Vasile I Macedoneanul, 867-886
Leon VI Filosoful, 886-912
Constantin VII Porfirogenetul, 912-959
Roman I Lecapene, 920-944 (ca tutore al împăratului)
Roman II, 959-963
Vasile II Bulgaroctonul şi Constantin VIII, 959-1025
Nicefor II Focas, 963-969 (prin uzurpare)
Ioan I Tzimiskes, 969-976 (prin uzurpare)
Constantin VIII, 1025-1028
Zoe, 1028-1050 (de drept)
Roman III Arghiros, 1028-1034
Mihail IV, 1034-1041
Constantin IX, 1042-1055
Mihail VI, 1056-1057
Isac I Comnenul, 1057-1059
Constantin X Ducas, 1059-1067
Mihail VII, 1067-1078 (de dept)

Roman IV Diogene, 1068-1071
Mihail VII, 1071-1078
Nicefor IV, 1078-1081

VII. Dinastia Comnenilor
Alexie I, 1081-1118
Ioan II, 1118-1143
Manuel I, 1143-1180
Alexie II, 1180-1183
Andronic I, 1183-1185

VII. Dinastia Anghelilor
Isac II, 1185-1195
Alexie III, 1195-1202
Isac II, 1203-1204
Alexie V, 1204

IX. Dinastia Lascaris de la Niceea (1204-1261)
Teodor I Lascaris, 1204-1222
Ioan III Vatatzes, 1222-1254
Teodor II Lascaris, 1254-1258
Ioan IV Lascaris 1258-1261

X. Dinastia Paleologilor
Mihail VIII, 1261-1282
Andronic II, 1282-1328
Andronic III, 1328-1341
Ioan V, 1341-1391
Ioan VI Cantacuzino, 1347-1355 (prin uzurpare)
Manuel II, 1391-1425
Ioan VII, 1400-1402 (ca asociat la tron)
Ioan VIII, 1425-1448
Constantin XI Dragases, 1449-1453.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

- Ahrweiler, Hélène, ***Byzance: les pays et les territoires***, London, 1976.
- Idem, ***Ideologia politică a Imperiului Bizantin***, Bucureşti, 2002.
- Angold, Michael, ***The Byzantine Empire (1025-1204)***, London-New York, 1984.
- Idem, ***A Byzantine Government in Exile. Gouvernment and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)***, Oxford, 1975.
- Idem, ***The Fourth Crusade. Event and Context***, London, 2003.
- Ariès, Philippe şi Duby, Georges, ***Istoria vieţii private***, Bucureşti, 1993, vol. I-II.
- Bănescu, N., ***Chipuri din istoria Bizanţului***, Bucureşti, 1974.

- Idem, ***Istoria Imperiului Bizantin***, vol. I -II, Bucureşti, 2000-2003.
- Berstein, Serge, Milza, Pierre, ***Istoria Europei***, vol. II, Iaşi, 1998.
- ***Byzantine Diplomacy***, edited by Jonathan Shepard, and Simon Franklin, London, 1992.
- Brătianu, Gheorghe, I., ***Privilegés et franchises municipales dans l'Empire Byzantin***, Paris - Bucureşti, 1936.
- Idem, ***Studii bizantine de istorie economică şi socială***, Iaşi, 2003.
- Bréhier, Louis, ***Vie et mort de Byzance***, Paris, 1969.
- Idem, ***Les institutions de l'Empire byzantin***, Paris, 1970.
- Idem, ***Civilizaţia bizantină*****,** Bucureşti, 1994.
- Brezeanu, Stelian, ***O istorie a Imperiului Bizantin***, Bucureşti, 1981, 2005.
- Cavallo, Guglielmo (coord.), ***Omul bizantin***, Iaşi, 2000.
- Clément, Olivier, ***Biserica Ortodoxă***, Bucureşti, 2000.
- ***Constantinople and its Hinterland***, edited by Gilbert Dagron and Cyril Mango, London, 1995.
- Dagron, G., ***Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme" byzantin*** Paris, 1996.
- Diehl, Charles, ***Figuri bizantine***, vol I-II, Bucureşti 1969.
- Idem, ***Istoria Imperiului Bizantin***, Craiova, 1999.
- Idem, ***Teodora. Împărăteasa Bizanţului***, Bucureşti, 1991.
- Dvornik, Francis, ***The Photian Schism. History and Legend***, Cambridge, 1970.
- Cavallo, Guglielmo (coord.), ***Omul bizantin***, Iaşi, 2000.
- Ducellier, Alain, ***Bizantinii. Istorie şi cultură***, Bucureşti, 1997.
- Idem, ***Byzance et le monde orthodoxe***, Paris, Armand Colin, 1986.
- Idem, ***Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne***, Paris, 1976.
- Evans, J. A. S., ***The Age of Justinian. Circumstances of Imperial Power***, London and New York, 1996.
- Grabar, André, ***Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic***, Bucureşti, 1991.
- Haldon, J. H., ***Byzantium in the Seventh Centuty***, Cambridge, 1990.
- Hussey, J. M., ***The Orthodox Church in the Byzantine Empire***, Oxford, Clarendon Press, 1990.

- Iorga, Nicolae, ***Ce este Bizanţul. Conferinţe***, Vălenii de Munte, 1939.
- Idem, ***Istoria vieţii bizantine***, Bucureşti, 1974.
- Idem, ***Sinteza bizantină. Conferinţe şi articole despre civilizaţia bizantină***, Bucureşti, 1972.
- Idem, ***Bizanţ după Bizanţ***, Bucureşti, 1992.
- Kaegi, Walter, E., ***Heraclius Emperor of Byzantium***, Cambridge, 2003.
- Le Goff, Jacques (coord), ***Omul medieval***, Iaşi, 1999.
- Idem, ***Evul Mediu şi naşterea Europei***, Iaşi, 2005.
- Lemerle, Paul, ***Istoria Bizanţului***, Bucureşti, 1998.
- Lossky, Vladimir, ***Introducere în teologia ortodoxă*** Bucureşti, 1993.
- Magdalino, Paul, ***The Empire of Manuel I Komnenos (1143-1180)***, Cambridge, 1993.
- Meyendorff, John, ***Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century***, Crestwood, New York, 1989.
- Idem, ***Teologia bizantină. Tendinţe istorice şi teme doctrinare***, Bucureşti, 1996.
- Idem, Aristeides Papadakis, ***L'Orient Chrétien et l'essor de la papauté. L'Église de 1071 à 1453***, Paris, 2001.
- Miquet, André, ***Islamul şi civilizaţia sa***, Bucureşti, 1994.
- Nicol, Donald M., ***Byzantium and Venice***, Cambridge, 1988.
- Idem, ***Împăratul fără moarte, viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor***, Iaşi, 2003.
- Idem, ***The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)***, London, 1972.
- Obolensky, Dimitri, ***Un commonwealth medieval: Bizanţul***, Bucureşti, 2002.
- Ostrogorsky, Georges, ***Histoire de l'Etat Byzantin***, Paris, 1969.
- Roux, Jean-Paul, ***Regele. Mituri şi simboluri***, Bucureşti, Editura Meridiane, 1998.
- Runciman, Steven, ***Căderea Constantinopolului. 1453***, Bucureşti, 1991.
- ***The Cambridge Medieval History***, vol. IV, ***The Eastern Roman Empire (717-1453)***, Cambridge, 1936.
- Treadgold, Warren, ***O scurtă istorie a Bizanţului***, Bucureşti, 2003.
- Idem, ***O istorie a statului şi societăţii bizantine***, Vol I-II, Iaşi, 2004.

- Uspensky, Leonid, ***Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă***, Bucureşti, 1994.
- Vasiliev, A. A., ***Histoire de l'Empire byzantin***, vol. I-II Paris, 1932.
- Walter, Christopher, ***Art and Ritual of the Byzantine Church***, London, 1982.

Lucrări colective

- ***Literatura Bizanţului***, coordonator N. Şerban Tanaşoca. Bucureşti, 1971.
- ***Lumea Bizanţului***, Bucureşti, 1972.
- ***Nicolae Iorga - istoric al Bizanţului***, ed. îngrijită de Eugen Stănescu, Bucureşti, 1971.

Dicţionare

- Bria, Ion, ***Dicţionar de teologie ortodoxă***, Bucureşti, 1994.
- Daşcov, S. B., ***Dicţionar de împăraţi bizantini***, Bucureşti, 1999.
- Eliade, Mircea, Culianu, Ioan, P., ***Dicţionar al religiilor*** (cap. ***Creştinismul***), Bucureşti, 1993.
- Le Goff, Jacques, Schmitt, Jean-Claude, ***Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental***, Iaşi, 2002.

Izvoare narative

(ediţii critice şi traduceri în limba români din autori bizantini)

- ***Antologia palatină***, ediţie de Viorica Golinescu, Bucureşti, 1988.
- Chalcocondil, Laonic, ***Expuneri istorice***, ediţe de V. Grecu, Bucureşti, 1968.
- Comnena, Ana, ***Alexiada***, trad. de Marina Marinescu, vol. I-II, Bucureşti, 1977.
- Constantin Porfirogenetul, ***Carte de învăţătură pentru fiul său Romanos***, ediţie de V. Grecu, Bucureşti, 1971.
- Ducas, ***Istoria turco-bizantină (1341-1462)***, ediţie de V. Grecu, Bucureşti, 1958.
- ***Izvoarele istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)***, vol. III: ***Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)***, publicate de Al. Elian şi N. S. Tanaşoca, Bucureşti, 1975.

- Mauriciu, ***Arta militară***, ediţie de H. Mihăescu, Bucureşti, 1970.
- Procopiu din Cesareea, ***Războiul cu goţii***, ediţie de H. Mihăescu, Bucureşti, 1963.
- Idem, ***Istoria secretă***, ediţie de H. Mihăescu, Bucureşti, 1972.
- Psellos, Mihail, ***Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)***, ediţie de Radu Alexandrescu, Iaşi, 1998.
- Teofilact Simocata, ***Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius 8582-602)***, ediţie de H. Mihăescu, Bucureşti, 1985.